

T.C.
Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

**HERAKLEİTOS'TA LOGOS
VE DEVİNİM**

Nuray BAYAT USTA
Iğdır 2019

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Felsefe Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

HERAKLEİTOS'TA LOGOS VE DEVİNİM

Hazırlayan
Nuray BAYAT USTA

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAŞARAN

İğdır 2019

TAAHHÜTNAME

(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Herakleitos’ta Logos ve Devinim**” adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.

Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

11/07/2019

Nuray BAYAT USTA

KABUL VE ONAY

NURAY BAYAT USTA tarafından hazırlanan “HERAKLEİTOS’TA LOGOS VE DEVİNİM” adlı çalışma, 11/07 /2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı, FELSEFE TARİHİ Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak ~~öybirliği/~~ oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAŞARAN

Başkan (Danışman)

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Mirpenç AKŞİT

Üye

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZKAN

Üye

ÖZET

Tarih boyunca insanlar dünya ve kendileriyle ilgili farklı sorgulamalar ve arayışlar içine girmişlerdir. Başlangıçta felsefe tarihinde de filozoflar mitsel söylemlerden ve çok tanrılı inançlardan farklı olarak doğa üzerine düşünmüşler ve doğayla ilgili kuramlar ortaya koymuşlardır. Pre-Sokratik filozoflardan olan Herakleitos da doğanın ilk ilkesi olarak ateş den söz eder. O'na göre evrende sürekli bir değişim vardır. Herakleitos'un öğretisinde oluş ve değişim önemli bir yere sahiptir. Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. O, her şeyin her an değiştiği ve bir oluş içerisinde olduğunu belirtir. Tezimiz de Herakleitos'un öğretisindeki *logos* ve *devinim* kavramları merkeze alınarak, bu kavramların açılımı, birbiriyle olan ilişkisi ve bu kavramların arkhe ile olan ilişkileri literatür taraması yöntemi ile ortaya konulacaktır. Bunu yaparken de Herakleitos'tan önceki Milet Okulu'nun felsefi kazanımları ele alınacak ve Elea Okulu'yla karşılaştırılması yapılacaktır. Ardından, çağdaşı olan Pythagoras ve kendinden sonraki Sofistler, Platon ve Aristoteles üzerindeki etkisi incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *logos, devinim, arkhe, değişim, karşıtların çatışması,*

ABSTRACT

Throughout history, people have been engaged in different inquiries and searches about the world and themselves. In the beginning, in the history of philosophy, philosophers, unlike mythical discourses and polytheistic beliefs, thought about nature and put forward theories about nature. Heraclitus, one of the pre-Socratic philosophers, mentions fire as the first principle of nature. According to him, there is a constant change in the universe. In Heraclitus' teachings, formation and change have an important place. According to Heraclitus, the universe is in a continuous, universal change and transformation. He states that everything changes at any moment and is in a state of being. In our thesis, the concepts of logos and motion in Herakleitos' teaching will be centered, and the expansion of these concepts, their relationship with each other and their relationship with arkhe will be revealed with the literature review method. In doing so, the philosophical achievements of the Milesian School before Heraclitus will be discussed and compared with the Elea School. Then, his influence on his contemporary Pythagoras and later Sophists, Plato and Aristotle, will be examined.

Key words: *logos, motion, arkhe, change, conflict of opposites,*

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin ortaya çıkışından itibaren insanlar, dünya hakkında ve kendilerinin dünyadaki yeri ile ilgili çeşitli sorgulamalarda bulunmuşlardır. İlkçağda da felsefe, mitolojiden veya çok tanrılı dinden kopuş ile doğa olaylarının yine doğanın kendisiyle açıklanması gerektiği inancı ile başlamaktaydı. Antik Yunan felsefesi neredeyse tamamen dış dünyaya ve cisimlerin dünyasına yönelmiş bir doğa felsefesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Pre-Sokratik “doğa filozofları” sistematik bir düşünce ekolüne sahip değillerdi. Bu dönemin ilk filozofları doğada varolan fiziksel nesnelere varlıklarını dayandırabilecekleri ilk ilke’yi, arkheyi temellendirmeye çalışmışlardı. Felsefe tarihinde Milet Okulu olarak adlandırılan bu ilk filozofların felsefi düşünce bağlamında gerçekleştirdikleri en büyük başarı, doğadaki şeylerin gerçekliğini mitolojik ve akıldışı öykülere yer vermeden tanrıbilimsel yaklaşımlardan sıyrılarak, yalnızca “bilimsel” açıklamalarla sorgulamaya çalışmak olmuştur. Böylelikle bu bağlamda maddenin sürekliliği, dünyanın doğal evrimi gibi önemli konularda yarı felsefi, yarı bilimsel ilkelerin doğruluklarını kendi içinde tutarlı usullerle kanıtlamayı başarmışlardır. Bu filozoflar, daha çok doğa üzerine akıl yürüterek, fiziksel dünyanın görünüşünün arkasında var olduğu varsayılan arkhenin, neliğini araştırmışlardır. Bu dönemde insan sorunu ile ilgilenilmemiş öncelikle doğayı meydana getiren ilk ilke ve öğeler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Doğa filozofları hakkında bildiklerimiz de onlardan kalan fragmanlar, onların haberlerinden bahseden dokümanlar ile Platon ve Aristoteles’in bize aktardıklarıyla sınırlıdır.

Diğer taraftan Sokrates öncesi dönemde ele aldığımız Elea filozoflarının temel sorunu da evrenin dayanağının ne olduğuydu. Elea Okulunun önemli düşünürleri Ksenophanes, Parmenides ve Elealı Zenon olmuştur. Bu filozoflar çoktanrılı düşüncelerin aksine “bir” olan anlayış doğrultusunda çözümlenmelere girmişlerdir. Parmenides, Ksenophanes’in her şeyi kuşatan, bilen ve düşünen Tanrı anlayışından çok etkilenmiştir. Bilindiği üzere Doğa filozofları hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağını, yani var olan bir şeyin yok olmayacağını, yok olan bir şeyin de var olamayacağını söyleyerek; maddenin ezeli ve ebedi olduğunu düşünüyorlardı. Parmenides de bu konuda doğa filozoflarıyla hem fikirdi. Ancak onun doğa filozoflarına itirazı şu noktada

başlamaktaydı. Her şeyi meydana getiren ve her şeyin kendisinden meydana geldiği ilke olan arkheden, “bir” olandan “çok” nasıl meydana gelecekti? Eğer söylenildiği gibi madde ezeli ve ebedi ise nasıl değişime uğrayarak varlıktan yokluğa, yokluktan varlığa geçilebiyordu? O halde değişim diye bir şey olamazdı. Parmenides, değişim ve oluşu reddediyordu. “İlk ilkededen, arkheden sayısız varlıklar nasıl oluşmuşlardı?” sorusu yani oluş sorunu başlangıçta henüz yoktu. Oluş sorunuyla ilgili ilk çözümlenmelere de Aneksimenes’te rastlanır. Ona göre tek tek nesnelere, havanın sıkışması ve gevşemesiyle oluşur. Ancak oluş sorununun ortaya koyup vurgulayan aslında Herakleitos’tur.

Herakleitos öğretisi ile felsefe dünyasına yön verebilmiş önemli bir filozoftur. Herakleitos da arkhe kavramından söz etmesine rağmen Milet okulundan değildir. Yine de Herakleitos’ta hem Milet okulunun bilimsel anlayışının etkileri hem de Efes’teki zamanının gizem inanışlarının mistisizm anlayışının etkileri görülür. Platon ve Aristoteles’e göre Herakleitos’un öğretisinin en karakteristik yanı “ her şey akar” ve buna göre “varlıktaki her şey sürekli bir değişim halindedir” öğretisidir. Herakleitos’un felsefi kuramı günümüze ulaşan birtakım fragmanlarından yola çıkılarak bir ölçüde ortaya konulabilir ve bu fragmanlara bakıldığında filozofun görüşleri üç bölümde ele alınabilir; a) Bilgi ve felsefe anlayışı, b) Evren veya doğa anlayışı, c) Ahlak ve yaşama anlayışı.

Biz tezimizde Herakleitos’un Evren ve Doğa anlayışını ele almaya çalıştığımızdan fragmanlarda da ilgili bölümlere yer verdik. Herakleitos’a göre kozmosu anlamak tamamen varlığı anlamak ile aynı şeydir. O’na göre varlığın temel maddesi, evrenin arkhesi Ebedi Ateş’tir. Bu ebedi ateş, logosa göre belli bir denge ve ölçüye göre yanar ve söner. Ateş’in tezahürü kozmosdur, evrendeki her şey sürekli değişim halindedir. Evrendeki her şey ateşten gelir ve yine ateşe döner. Herakleitos’a göre doğada süreklilik yoktur. Aksine doğada tam bir savaş ve zıtların çatışması söz konusudur. Onun oluş felsefesinin özü, her şey savaş ve mücadeleden doğar ve her şey sürekli bir akış içindedir, anlayışıdır. Evrensel değişimin sonucu olarak, nesnelere karşıtlarına dönüşür ve karşıtlar da tekrardan kendi karşıtlarına dönüşür. Ve bu ebedi bir döngüdür. Karşıtlar arasındaki bu gerilim “Bir”i oluşturur. Bir yani logos düzen sağlayan ilkedir. Logos evrende bulunan akılsal bir yasadır.

Herakleitos'un doğa anlayışını incelediğimiz tezimizde birinci bölümde öncelikle Herakleitos ve çağdaşlarında arkhe ve oluş sorununu ele aldık. Milet okulu filozofları ve Elea okulunda arkhe probleminden söz ederek birinci bölümü sonlandırdık. Daha sonra ikinci bölümde Herakleitos'un felsefesinin temel kavramlarından söz ederek kavramlar arasındaki ilişki ve filozofun kuramının kendi içinde tutarlılığını ortaya koymaya çalıştık. Üçüncü ve son bölümde ise Herakleitos felsefesinin yansımaları başlığı altında Herakleitos'un Preksokratikler ile Platon ve Aristoteles'e etkisi üzerinde durmaya çalıştık.

Çalışmamızda, çağdaşlarını aşan, felsefe tarihinin büyük düşünürlerinden olan ve etkisi felsefe tarihi boyunca hatta Hegel ve Nietzsche'ye kadar uzanan Herakleitos'u seçmemize teşvik eden ve etik duruşuyla desteklerini ve yardımını esirgemeyen Arş.Gör. İlyas ALTUNER'e, tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAŞARAN'a ve yüksek lisans ders yılını büyük bir keyif içinde geçirdiğimiz ve bize katkıları büyük olan hocamız Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZKAN'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Nuray BAYAT USTA
Iğdır 2019

İÇİNDEKİLER

TAAHHÜTNAME	
KABUL VE ONAY	
ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
Tezin Konusu ve Kapsamı	1
Tezin Önemi ve Amacı:	3
Tezin Metodu ve Kaynakları:.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. HERAKLEİTOS VE ÇAĞDAŞLARINDA ARKHE VE OLUŞ SORUNU	5
1.1. MİLET OKULUNDA VE HERAKLEİTOS'TA ARKHE	5
1.2. ELEA OKULU VE HERAKLEİTOS.....	14
1.2.1. KSENOPHANES	14
1.2.2. PARMENİDES	16
1.2.3. ZENON	20
İKİNCİ BÖLÜM	23
2.HERAKLEİTOS FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI	23
2.1.ATEŞ.....	24
2.2. DEĞİŞİM VE DEVİNİM	29
2.3.KARŞITLARIN ÇATIŞMASI VE BİRLİĞİ	33
2.4. LOGOS	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	45
3. HERAKLEİTOS FELSEFESİNİN YANSIMALARI	45
3.1. HERAKLEİTOS'UN PREKSOKRATİKLERE ETKİSİ.....	45
3.1.1.HERAKLEİTOS'UN BİLGİ KURAMININ SOFİSTLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	45
3.1.2. SOFİSTLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	48
3.1.3. HERAKLEİTOS VE PYTHAGORASÇILIK.....	51
3.2. HERAKLEİTOS'UN PLATON VE ARISTOTELES'E ETKİSİ	54
3.2.1.PLATON	54
3.2.2. ARİSTOTELES.....	64
SONUÇ.....	70
KAYNAKÇA	73

KISALTMALAR

<i>c.</i>	: Cilt
<i>çev.</i>	: Çeviren
<i>der.</i>	: Derleyen
<i>ed.</i>	: Editör
<i>haz.</i>	: Hazırlayan
<i>s.</i>	: Sayfa
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
<i>vd.</i>	: Ve diğerleri
<i>vb.</i>	: Ve benzerleri
<i>yy.</i>	: Yüzyıl
<i>fr.</i>	: Fragman

GİRİŞ

Herakleitos, Pre-Sokratik filozoflar arasında oldukça önemli bir yere sahiptir ve eleştirel temeller üzerinde yükselen sistemi ile zamanın ötesine uzanabilmiş, aradan geçen bu kadar zamana ve elimize ulaşan sayısı az fragmanlarına rağmen, güncel kalabilmiş özel bir düşünürdür. Bu bakımdan, çalışmamızın konusunu oluşturan filozof Herakleitos'u anlamaya çalışırken, düşünürümüzün içinde yer aldığı bağlamdan söz etmek, kanaatimizce doğru olacaktır.

Tezin Konusu ve Kapsamı

Bu çalışmada Herakleitos'un öğretisindeki '*logos*' ve '*devinim*' kavramları merkeze alınarak, bu kavramların açılımı, birbiriyle olan ilişkisi ve bu kavramların arkhe ile olan ilişkileri literatür taraması yöntemi ile ortaya konulacaktır. Bunu yaparken de Herakleitos'tan önceki Milet Okulu'nun felsefi kazanımları ele alınacak ve Elea Okulu'yla karşılaştırılması yapılacaktır. Ardından, çağdaşı olan Pythagoras ve kendinden sonraki Sofistler, Platon ve Aristoteles üzerindeki etkisi incelenecektir.

Pre-Sokratik dönemdeki filozoflar doğaya yönelerek, onunla ilgili araştırmalar yapmışlar ve ilk ilkeyi bulmaya çalışmışlardır. Onlar kendilerinden önceki geleneğin mitolojik açıklamalarını reddederek doğaya dair ussal çözümlerle bulunmuşlardır. Evrenin kaynağının ne olduğunu, her şeyin temelinde bulunan tözü, her şeyin kendisinden çıktığı ve yine kendisine döndüğü şeyi araştırmışlardır. Aristoteles'in deyişiyle ilk filozoflar her şeyin ilkesi olarak maddi yapıdaki ilkelerden söz etmekteydiler. Onlar, doğanın her zaman var olduğunu, oluş ve bozuluşun da olmadığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla diğer varlıklar da ne doğacak ne de yok olacaklardır.¹ Görüldüğü gibi evrenin uçsuz bucaksız olduğundan söz edilmekteydi. Aristoteles'in fizikçiler olarak adlandırdığı bu doğa filozofları, dünyanın yapısını, düzenini, kökenini ve doğa olaylarını açıklamak için daha öncekilerin mitolojik dilinden sıyrılarak teolojiden kurtarılmış yeni bir kuram sunuyorlardı.

Antik Yunan filozoflarının kuramlarına bakıldığında yine de mitolojiden tamamen sıyrıldıkları söylenemez. İlk filozofların sistemlerinde mitolojinin izlerine

¹ Aristoteles, *Metafizik* 983b10, çev. Prof.Dr. Ahmet Arslan, İstanbul Sosyal Yayınları 2010, s.90.

rastlanır. Felsefe tarihi yorumcuları tarafından kozmolojistler olarak adlandırılan bu düşünürler doğayı ve doğadaki her şeyi canlı olarak ele almaktaydılar. A.Arslan'ın yorumuyla;

“Bunlarda da tanrıların doğuşu aynı zamanda evrenin meydana gelişi anlamına gelir. Burada da yoktan hiçbir şeyin meydana gelmediği, evrende her zaman için var olan bir takım varlıklar olduğu, geri kalan şeylerin bunlardan ve sıra ile ortaya çıktığı fikri vardır. Burada belki Hesiodos'tan daha ileri bir fikir evrende bulunan şeylerin çokluğunu temelde veya başlangıçta bulunan sayıdaki asli varlıklara götürme fikridir.”²

Ancak üzerine eğilmeye çalıştığımız filozof Herakleitos bazı noktalarda kozmolojistlerden farklılık gösterir. Bu farklılıklardan en önemlisi de Herakleitos'un öğretisini yalnızca kozmoloji bağlamında ele almanın imkânsız olmasıdır. Herakleitos sadece kozmosun yapısıyla ilgilenmemiş teoloji, psikoloji, toplum eleştirisi gibi birçok konu etrafında öğretisini geliştirmiştir.

Sokrates öncesi filozoflar doğayı düzenli bir şekilde açıklama çabası içine girmişler ve her filozof kendisine bir ilke belirlemiştir. Aristoteles *arkhe* ile ilgili şunları söyler: “Bütün ilkelerde (*arkhe*) ortak olan şey, o halde, varlığın veya oluşun veya bilginin kendilerinden çıktığı kaynak olmalarıdır. Ancak bu ilkelerin bazısı şeylerin içindedir, bazısı onların dışındadır.”³ Thales suyu, Anaksimandros apeironu, Aneksimenes havayı, temel töz arayışına cevap olarak sunmuşlardır. Başlangıçta bu üç filozof tarafından ortaya atılan tek tip temel töz varsayımından doğal olarak, değişim problemi ve bununla birlikte varlık ve yokluk, oluş ve bozulmuş, hareket ve sükûnet meselesi ortaya çıktı.⁴ İşte ortaya çıkan bu problemi çözmek için Herakleitos ve Parmenides birbirine zıt öğreti geliştirdiler.

Biz de bu çalışmada, Herakleitos'un öğretisini ayrıntılı bir şekilde ele alıp inceleyeceğiz. Fakat Herakleitos'tan bahsederken felsefe tarihinin ilk çatışması olarak bilinen Elea Okulu ve Herakleitos karşıtlığından dolayı, Parmenides'den ve içinde yer aldığı Elea Okulundan söz etmenin vazgeçilmez olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü felsefe tarihinde ele almaya çalıştığımız Herakleitos, doğal olarak çağının ruhunu taşımaktadır. Herakleitos'un fragmanlarında doğa filozoflarının isimlerine rastlanmaz.

² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İzmir 1995, s.33.

³ Aristoteles, *Metafizik* 1013a15, s.235.

⁴ Eduard Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2008, s.53.

Ancak yorumcular tarafından varılan ortak kanı onların birbirlerinin düşüncelerinden haberdar olduğudur. Parmenides'in bize gelen fragmanlardan anlaşıldığına göre filozofla konuştuğunu ve benzer problemleri ele aldığını görüyoruz.

Tezin Önemi ve Amacı:

Herakleitos'un öğretisinin etkisi tüm felsefe tarihi boyunca devam eder. Kuramındaki değişim, hareket, karşıtların çatışması gibi kavramlar sonraki dönem felsefe dünyasını ve bilimi oldukça etkilemiştir. Örneğin ünlü düşünür Nietzsche Herakleitos'a karşı büyük hayranlık duyar ve onunla ilgili şunu söyler: Dünya her zaman hakikate, dolayısıyla Herakleitos'a mecburdur. Herakleitos'ta ki karşıtların çatışmasının sürekliliği Nietzsche'nin yaşam ile ilgili görüşlerinin temelinde yer alan ebedi dönüş düşüncesine kaynaklık eder. Ebedi dönüş metaforu yaşamı sonsuz, sınırsız, karmaşıklıklar içinde hareketli bir kavram olarak görür ve tekrar tekrar yinelenmesini vurgular. Ebedi dönüş, değişimin ve oluşun kaçınılmaz sonucudur ve temellerini Herakleitos'tan alır.⁵

Herakleitos'un felsefe tarihi içindeki yeri ve önemine değinerek, filozofun öğretisi birincil kaynaklardan yararlanılarak açıklanmaya çalışılacaktır. Herakleitos kendinden önceki Yunan filozoflarını eleştirir. Ancak yine de onun üzerinde Anaksimandros'un, Ksenophanes'in ve Pythagoras'ın farklı bakımlardan etkileri görülür.

Herakleitos'un öğretisinde doğa anlayışı; logos, devinim, ateş, kozmos, karşıtlık, çatışma kavramlarıyla açıklanır. Herakleitos'un varlık anlayışının temelinde yer alan "logos" Yunanaca'da söz, akıl, düşünce anlamına gelir ve özel olarak ele alınır. O'na göre varlığın temelinde bulunan arkhe, ana madde, ateştir. Her şey ateşle yanarak değişir. Ateşin yanarken aldığı haller düşünülerek her şeyin bir değişim içinde olduğu anlatılır. Evrendeki zıt olan varlıklar çatışarak oluşu meydana getirirler.

Filozofun bu öğretisinin ve kavramlarının, çağdaşı Pythagoras, daha sonraki filozoflardan Sofistler, Platon ve Aristoteles'in kuramı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğu ele alınmaya çalışacağız. Çalışmamızda da adı geçen filozofların sistemlerinden

⁵ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.104

söz edilerek, Herakleitos’la ortak ve farklı yönleri dile getirilecektir. Karşılaştırmalardan sonra filozof Herakleitos’un özgün yanı belirtilecektir.

Tezin Metodu ve Kaynakları:

Çalışmamızı bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşturmayı düşünüyoruz. Tezimizi Herakleitos’un öğretisi ile ilgili çalışmalar literatür taraması yöntemi ile analiz edilecektir. Giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde ise, Herakleitos’tan önceki dönem olan Milet Okulu’nun felsefi kazanımları, Elea Okuluyla karşılaştırılması ve filozofun öğretisindeki kavramlar ve birbiriyle olan ilişkileri hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde çağdaşı Pythagoras, kendinden sonraki filozoflar olan Sofistler, Platon ve Aristoteles üzerinde Herakleitos’un nasıl bir etkisi olduğu incelenecektir.

Birincil kaynak olarak kullandığımız Herakleitos’un *Fragmanlar* adlı eserinin üç farklı çevirisi bulunmaktadır. Birincisi Arzu Akgün tarafından İngilizceden Türkçe’ye çevirisi yapılan eser,⁶ ikincisi Grekçeden Türkçe’ye Samih Rifat tarafından çevirilen eser,⁷ üçüncüsü ise yine Yunancadan Türkçe’ye Cengiz Çakmak tarafından çevirisi olan eserdir.⁸ Üç eseri de ayrıntılı inceledikten sonra, Cengiz Çakmak’ın çevirisini tezimizde ana kaynak olarak kullanmayı uygun gördük. Faydalanacağımız kaynakların konuyla ilgisi açısından önemli olanlarından bazıları şunlardır; Eduard Zeller’in “*Grek Felsefe Tarihi*”, Walther Kranz’ın “*Antik Felsefe*” Aristoteles’in “*Metafizik*”, John Burnet’in “*Erken Yunan Felsefesi*”, W.K.C. Guthrie’nin “*Yunan Felsefe Tarihi- Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılık*” adlı eserlerdir.

⁶ Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Arzu Akgün, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016.

⁷ Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Samih Rifat, Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

⁸ Herakleitos, *Fragmanlar*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HERAKLEİTOS VE ÇAĞDAŞLARINDA ARKHE VE OLUŞ SORUNU

1.1. MİLET OKULUNDA VE HERAKLEİTOS'TA ARKHE

Başlangıç olarak Milet Okulu'nun kazanımlarından söz ederek, bu filozoflar arasındaki ortak ve farklı yönleri ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra yer yer asıl ele almaya çalıştığımız filozof olan Herakleitos'la Milet Okulu arasındaki ortak ve farklı yönlerin karşılaştırmasını yapacağız.

Milet Okulunun felsefe tarihi içerisindeki yerine değinecek olursak, bu okul felsefe tarihinde felsefenin başlangıcı ve doğa felsefesinin öncüsü olarak kabul edilir. Dolayısıyla felsefenin ilk olarak M.Ö. 7.yy da İyonya uygarlığında, önemli bir kent olan Milet'te ortaya çıktığı söylenir. Doğa filozofları olarak adlandırılan bu filozoflar, evrenin kaynağında, varlığın temelinde bulunan şeyin ve değişimin altında değişmeden kalan şeyin, özün ne olduğunu araştırmışlardır. Doğayla ilgili araştırma yapan bu filozoflar öğretilerini doğaüstü olaylara yaslamadan, doğayı yine doğanın kendisinden hareketle açıklamışlar, bunu yaparken de doğayı canlı olarak kabul ederek oluşu açıklamaya çalışmışlardır. Böylelikle Milet Okulu'nda mitostan logosa doğru bir geçiş sürecinden bahsedilebilir. Bu dönüşüm Aristoteles tarafından şöyle anlatılır: “Ama gerçekte onların dünya kuralları dünya yöneticisi değişiyor: Her şeyi mitsel bir damar içinde değil, kendi aralarındaki karışımından ilk çıkan kuşak en iyi şeyleri yaptı diyor kimileri, yani Perecydes ve diğerleri.”⁹

Milet okulunun üzerinde durduğu en temel kavram “arkhe” idi. “Arkhe”, Grek felsefesinde, ilke ya da ilk olan anlamına gelir, varlıkta ve bilgide ilk olanı ifade eder. Varlık açısından arkhe ilk nedeni, bütün diğer varlıkların kendisinden türediği ilk maddeyi tanımlar. Bilmide ise arkhe, bir bilimin ilk ilkesini ifade eder.¹⁰ Pre-Sokratik filozoflardaki yorumlara bakılırsa arkhe; ‘ana madde’, ‘temel’, ‘töz’, ‘ tüm şeylerin varlık kaynağı’ anlamında kullanılır. Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde arkenin iki farklı anlamından söz eder. “İlk olarak her şeyin kendisinden çıktığı, türediği şey nedir? Sorusuyla başlar. İlk anlam, doğada bulunan varlıkların arkhe olduğu bilgisidir. Buna

⁹ Aristoteles, *Metafizik* 1091b5, s.597.

¹⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010, s.142.

göre arkhe; su, hava, toprak veya ateşten biri veya hepsi olarak düşünölmekteydi. Burada dikkat çeken nokta arkhenin doğada bulunuyor olmasıdır. Örneğın Thales'in suyu, Aneksimenes'in havası, Empedokles'in dört elementi. İkinci anlamda ise arkhe doğada bulunmayan, maddi olmayan, soyut olan varlıklardır. Örneğın Anaksimandros'un apeironu, Parmenides'in Bir'i, Pythagoras'ın sayıları ve Demokritos'un atom kavramı.¹¹ Aristoteles arkhe kullanımından bu şekilde söz ettikten sonra arkhenin anlamını şu şekilde özetler. "Bütün ilkelerde ortak olan şey, o halde, varlığın veya oluşun veya bilginin kendilerinden çıktığı kaynak olmalarıdır. Ancak bu ilkelerin bazıısı şeylerin içindedir, bazıısı ise onların dışındadır."¹² Ayrıca Aristoteles'e göre ilk filozoflar, arkhenin yani ilkenin, sayısı ve yapısı bakımından farklı olduğı görüşündeydiler. Aristoteles, ilk filozofların arkheyi cisimsel olarak ele alsalar da bu filozoflar arasında bazılarının tek bir cisimsel ilkeden -örneğin Thales, Anaksimenes, Herakleitos gibi- söz ettiklerini bazılarının ise birden fazla cisimsel ilkenin -örneğin Atomcular - varlığını kabul ettiklerini dile getirir.¹³

Miletoslu üç filozof Thales, Anaksimandros, Aneksimenes de evrendeki şeylerin kaynağına ilişkin tek bir ilkeden, arkheden söz ediyorlar. Bu üç filozofun arkhe olarak adlandırdıkları şey farklılık gösterse de - su, apeiron ve hava gibi - özünde tüm arkheler maddi bir karaktere sahiptirler. Efesli Herakleitos'ta bir anlamda bu geleneğı sürdürür. O'nun da arkhe olarak adlandırdığı şey maddi bir nitelik taşımaktaydı ve O'na göre her şeyin kendisinden çıktığı ve yine kendisine döndüğü arkhe, töz ise ateşti.

Antik Yunanda tanrılara atfedilen öncesiz ve sonrasız olma özelliğı Milet filozofları tarafından doğal unsurlara atfediliyor. Aristoteles de teologlar (teologlardan kastı Homeros, Hesiodos, Orpheus'tur) ve doğa filozofları arasındaki bu benzerliğe değinir. Teologlar doğa olaylarını efsanevi bir biçimde ele almış olsalar da doğa hakkında benzer bir görüşe sahiptirler ve tanrılarının öncesiz ve sonrasız olduğunu düşünürler: "İlkçağ filozofları da ilkelerden meydana gelen her şeyin birleşme ve ayrılma yoluyla varlığa geldiğini ve ortadan kalktığını, başka herhangi bir anlamda ne varlığa gelip, ne de yok olduğunu, tersine ezeli ve ebedi olarak varlığını sürdürdüğünü

¹¹ Aristoteles, *Metafizik* 983b-985b, s.89-98.

¹² Aristoteles, *Metafizik* 1013a15, s.235.

¹³ Aristoteles, *Metafizik* 987a5, s.106.

söylemektedirler.”¹⁴

Ve arkheden diğer şeylerin nasıl türediğine dair ortaya çıkan oluş sürecini ortaya koymaktadırlar. Antik Yunandaki ilk filozofların, akılsal açıklamaları ve mistik açıklamaları arasında ortak noktalar olduğu görülür. Böylelikle şu sonuca varmak mümkündür. Aslında Antik Yunan da yeni ve ilk olan problemler kaygılar ya da ilgiler değil gerçekte problemleri ele alma zihniyetidir.¹⁵

İlk filozof olarak kendisinden söz edilen Thales, arkhe olarak suyu, Anaksimandros apeironu, Aneksimenes ise havayı ele alır. Şimdi şöyle bir soru akla gelebilir: Bu üç filozof neden farklı unsurları arkhe olarak ele almışlardır? Muhtemelen Miletli filozofların her birinin arkhe olarak ele aldığı şeyin farklılık göstermesinin nedeni onların doğayı açıklamada karşılaştıkları zorlukları farklı unsurlarla aşma çabası olsa gerektir. Efesli Herakleitos'ta arkhenin ateş olduğunu savunur. Doğayı ve oluş sürecini açıklamada ilk ilke olarak ateşi ortaya koyar. Şimdi ise tek tek filozoflarımızı ele alarak öğretilerini ortaya koymaya çalışıp, tezimizin ana konusu olan Herakleitos'la karşılaştırmalarını yapmaya çalışacağız.

Aristoteles'in deyimiyle filozofların atası ve ilk filozof olan Thales, Milet Okulu'nun ilk temsilcisidir. Onunla ilgili yine Aristoteles'in bize aktardığı şu üç temel bilgiden söz edilebilir; “Su, her şeyin arkhesi, ilkesi, doğası, nedeni veya tözüdür”¹⁶

Thales her şeyin kendisinden meydana geldiği, yine kendisine döndüğü, her şeyin tözü ve özü, arkhesi olarak suyu kabul eder. Aristoteles, Thales'in varlığın temelinde bulunan ve değişmeden kalan arkhe olarak suyu kabul etmesini, şöyle açıklıyor;

“Thales, ilkenin su olduğunu söylemektedir. (Bundan dolayı, o, dünyanın suyun üzerinde yüzdüğünü söylemiştir) Onu bu inancına götüren şey, herhalde her şeyin sıvı bir varlıktan beslendiği, sıcaklığın kendisinin de ondan çıktığı ve onunla varlığını sürdürdüğüne ilişkin gözlemi olmuştur. Bir şeyin kendisinden meydana geldiği şey, onun ilkesidir. O görüşünü bu olgudan ve her şeyin tohumlarının nemli bir yapıda olması, suyun ise nemli şeylerin doğasının kaynağı olması

¹⁴ Aristoteles, *Metafizik* 984a15, s.93.

¹⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.34.

¹⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.37.

olgusundan çıkarmıştır.”¹⁷

Şüphesiz Thales, yaptığı gözlemler sonucunda her şeyin kaynağının su olduğunu ileri sürmüştür. O, her şeyin sudan var olduğu ve suya döneceğini ileri sürer. Fakat Aristoteles, Thales’in bunu yaparken orijinal bir şey ortaya koymadığından, geçmişteki kozmologlardan etkilendiğinden söz eder. Yine de Thales’in önemi, şeylerin kaynağının ne olduğu, nerden çıktığı, ana maddenin ne olduğu, şeylerin arkhesini, ilk kez sorgulamasında yatmaktadır.

Aristoteles, Thales’in “Her yer, tanrılarla doludur”¹⁸ sözünü aktarır. Bu görüşünü mıknaşın demiri çekmesinde ona atfettiği canlılık özelliği ile temellendirdiği söylenebilir. Bu gücün, ruhun devindirici güç olduğunu düşünmeye sevk ettiği belirtilir.¹⁹ Mıknaşın canlı olması kabulünden hareketle, bunu genelleştirerek tüm varlıkların canlı olduğu ve bir ruha sahip olduğunu ileri sürer. Her şey, içinde tanrısal bir güç taşıyan su ile doludur. Bir tür panteizmden söz edilebilir aslında.

Genel olarak Thales’in önemi sorduğu sorunun birkaç noktada önem arz etmesinden ileri gelir. İlk olarak her şeyin tözü, arkhesi, değişen şeylerin altında değişmeden kalan kalıcı varlık öğretisi, “hiçten hiçbir şey çıkmaz” görüşünün farklı bir ifadesi olarak görülebilir. Burada önemli olan nokta, çokluğun altında bulunan birliğin aranması düşüncesidir. Yine Arslan’a göre;

“Thales’in önemi nerededir? Thales’in felsefe için önemi; ilk kez evrenin arkhesi, tözü nedir sorusundan ve bu soruya cevap olarak da ilk kez efsanevi-dinsel içerik taşımayan, laik natüralist bir açıklama vermeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.”²⁰

Milet okulunun ikinci filozofu Anaksimandros Thales’in öğrencisidir. Anaksimandros’a göre arkhe ve her varlığın temelinde bulunan şey *apeiron*dur. *Apeiron*, ne zaman ne de yer bakımından sınırı olmayan şeydir. Anaksimandros, *Doğa Üzerine* adlı eserinde arkheyi sonsuz olarak niteler ve şu şekilde açıklar:

“Var olan şeylerin başlangıcı (arkhe) *apeiron*’dur. Var olanlar nelerden meydana gelmişlerse zorunlu olarak yok olup onlara dönerler, zira onlar birbirlerine zamanın düzenleyişine göre haksızlıklarının cezasını ve kefareti öderler. *Apeiron* kocamaz, ölmez, yok-olmaz.”²¹

¹⁷ Aristoteles, *Metafizik* 983b-25, s.91.

¹⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 411 a7, s.61.

¹⁹ Aristoteles, *Ruh Üzerine* 411a7-9, s.61.

²⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.91.

²¹ Walter Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınları, s.40.

Görüldüğü üzere apeiron, varlığın tek kaynağı, sınırsız ve sonsuz olandır. Apeironun duyularımızla algılanmayacak kadar belirsiz ve onun sonsuz olması, yaşam sürecinin sonsuzluğunu güvence altına almaktadır. Aristoteles *Fizik* adlı eserinde sonsuz kavramından söz ederken şu noktaya değinir:

“Nitekim iki ögenin herhangi birindeki olanak ötekinden az olsa, söz gelişi ateş sonlu, hava sonsuz olsa eşit ölçüde ateş eşit ölçüdeki havadan olanak açısından belli bir üstünlükte olsa bile, yalnızca belli bir sayıda olsa bile şu açık: Sonsuz olan aşacak ve sonlu olanı yok edecektir.”²²

Bu akıl yürütmeye göre arkhe cisimsel bir unsur olamayacaktır. Bir fragman da Anaksimandros ise şöyle anlatır: “Bir’den (apeiron’dan) içinde bulunan karşıtlar ayrılıp çıkmışlardır.”²³ Anaksimandros Kranz’ın deyiimiyle insanın içini sarsan ulu bir yasa ortaya atıyor. Evrendeki tüm nesnelere zıtlıklarla var olurlar; sıcak- soğuk, kuru-ıslak, aydınlık-karanlık, katı-yumuşak gibi. Bunlar kendi aralarında sürekli bir mücadele içindedirler. Bu mücadele oluş ve yok oluş süreçlerini meydana getirir. Bu karşıtlıklar apeironun özünde saklıyken, sonsuz devrim sonucunda birbirinden ayrılır ve apeironun yapısı gereği yine ona dönerler. Bu unsurların her biri varlığa gelerek, diğerinin varlık hakkını elinden almıştır. Bu varlık türleri biri diğerinin yerinin alırken, gelen gidene karşılığını vererek belirli bir diyet ödetmektedir. Bir anlamda cezadan söz edilebilir.²⁴

Anaksimandros da ilk göze çarpan ve en önemli olan şey onun ilkesinin, arkhesinin bir anlamda maddi olandan sıyrılmış olması ve töz kavramına yaklaştırılmış olmasıdır. Nietzsche’nin de dediği gibi; “niteliklerle donatılmış her şey doğar ve ölür, o halde nitelikten yoksun bir varlığın olması gerekir.”²⁵ Çünkü şeylerin ondan çıktığı şeyin yok olmaması gerekir. Doğaya bakıldığında nesnelere ve niteliklerin sürekli bir değişim içinde olduğu gözlenmektedir. Bu değişim sürecinin temelinde bulunan ve değişmeden kalan şeyse apeirondur.

Sonuç olarak Anaksimandros’un önemi şu noktalara dayanmaktadır. Daha sonra yaşamış olan Herakleitos gibi doğadaki sürekli değişime vurgu yaparak bir yasanın varlığından söz etmiştir. Yine “apeirondan zıtlıkların çıktığı ve evrende zıtlar arasında sürekli bir mücadele olduğu fikri de daha sonraki birçok Yunan filozofu özellikle de

²² Aristoteles, *Fizik* 204b21, s.115.

²³ Kranz, *Antik Felsefe*, s.32.

²⁴ Kranz, *Antik Felsefe*, s.39.

²⁵ Gülay Yılmaz İnal, “*Herakleitos’un Doğa Anlayışı*”, Yüksek Lisans Tezi, s.10.

Herakleitos tarafından benimsenecek önemli ve kalıcı felsefi bir öğretilerdir.”²⁶ Ancak zıtlıklar teorisindeki oluş sürecinde, Nietzsche’nin de belirttiği gibi “Anaksimandros bir adaletsizlikten söz eder ve varlıktan gitmeyle bu adaletsizliğin kefareti ödenir. Fakat Herakleitos’un tasavvurunda oluş bir adaletsizlik olmadığı gibi varlıktan gidiş de bir cezalandırma değildir.”²⁷

Herakleitos doğadaki değişim sürecini Anaksimandros’ tan farklı olarak herhangi bir cezaya veya kefarete işaret etmeden şu şekilde tesis eder: “Bütünün kendisi olan bu *kosmos*’u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateş olmuştur.”²⁸ “Herakleitos’un *kosmos*’u Miletosluların *kosmos*’u gibi yalın bir durumdan, bir ana maddeden evrimsel bir süreçle ortaya çıkmamıştır. Kozmik düzen veya yapı ezeli ve ebedi olarak mevcuttur. Kozmik düzen her zaman mevcut olan ateşin belli ölçülere göre yanması ve sönmekten başka bir şey değildir. Bu kozmik düzen içinde yer alan nesnelere sürekli değişir, ama kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.”²⁹

Milet okulunun üçüncü filozofu Anaksimenes de doğa üzerine araştırmalar yapıp Anaksimandros’tan farklı olarak arkheyi soyut bir töz değil somut bir töze dönüş yaparak, hava olarak belirlemiştir. Ona göre varlığın temelinde bulunan şey havadır. Ana töz olarak kabul ettiği ilkenin yani havanın değişimiyle doğayı açıklamaya çalışıyor.

“Anaksimenes, Anaksimandros gibi doğa tözünün uçsuz ve bucaksız olduğunu, fakat onun dediği gibi belirsiz değil de belirli olduğunu söylüyor ve buna hava diyor. Bu hava seyreklik ve sıklık bakımından niteliklerine göre ayrılmıştır. Seyrekleşince ateş haline gelir, sıklaşınca önce yel, sonra bulut, daha çok sıklaşınca su, sonra toprak, sonra taş ve bütün ötekilerde bunlardan olmuştur.”³⁰

Anaksimenes, temel ilkenin ve hareketin sonsuz olduğunu bu sayede de değişimin meydana geldiğini ileri sürüyor. Hava, Kranz’ın deyimiyle Tanrı, sınırsız ve sürekli devinen şey olmasından dolayı varlıkların kendisinden çıktığı ve kendisine döndüğü şey olma özelliğine sahiptir. Arkhenin böyle bir özelliğe sahip olması gereklidir. Çünkü yukarıda da söz ettiğimiz ve Aristoteles’in de belirttiği gibi bu

²⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.51.

²⁷ Gülay Yılmaz İnal, “Herakleitos’un Doğa Anlayışı”, s.10.

²⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 30, s.89.

²⁹ Herakleitos, *Fragmanlar*, çevirenin yorumu, s.89.

³⁰ Kranz, *Antik Felsefe*, s.43.

filozoflar tek bir ilke seçtikleri için arkhenin maddi yapıda olan unsurlara kaynaklık etmesi ve devinimin, değişimin ilkesine sahip olması gerekir.³¹

Aneksimenes'e göre "Havadan müteşekkil olan ruhlarımız nasıl bizi hükmü altında bir arada tutuyorsa, nefes ve hava da öylece dünyamızı sarar ve kuşatır."³² Ona göre her şeyin kaynağında hava vardır ve onun yoğunlaşmasına seyrekleşmişine bağlı olarak farklı görünüşler ortaya çıkar. Doğadaki çokluğun ardında bir birlik vardır ve bu da hareket halindeki havadır.

Aneksimenes'in öğretisinin izlerini ilerleyen dönemlerde filozof Herakleitos da görmekteyiz. Onun yoğunlaşma ve seyrekleşme kuramı Herakleitos'un da fragmanlarından anlaşıldığına göre bizim filozofda da aynen korunmuştur. Diogenes Laertios eserinde Herakleitos'un ilkesiyle ilgili şunu aktarır: "Ateş bir öğedir, her şey seyrelme ve sıkışma yolu ile ateşin değişiminden oluşur."³³ Yine Herakleitos şu fragmanında da bundan söz eder: "Ateş önce denize dönüşür; denizin yarısı yakıcı buhara. Deniz toprak olmasından önceki orana göre çeşitli şekiller de boşalarak aynı ölçüsünü bulur."³⁴ Ayrıca bir fragmanda da "Her şey ateş ile takas olur, ateş de her şeyle; tıpkı altın ile malların ve mallar ile altının takas edilmesi gibi."³⁵ Bu fragmanlar da görüldüğü üzere direk seyrekleşme ve yoğunlaşma kavramlarına rastlamasak da Herakleitos bu fragmanlarda değişim sürecinden söz eder. Ancak Aneksimenes'in aksine mekanik bir süreçten söz etmemiştir. Dolayısıyla Aneksimenes'in kavramlarının Herakleitos'a yakıştırıldığı olasıdır. Ancak son fragmanda Aneksimenes'in değişimle ilgili soyut bir ifadesi gibi, olduğu söylenebilir. Bu nokta da benzeşim gösterse de farklı olarak Herakleitos değişimin mekanikliğinden söz etmez. Ayrıca Herakleitos, Milet filozoflarına göre daha çok metafiziğe yönelmişti, değişimin mekanikliğine daha az ilgiliydi.

Herakleitos da varlığın kendisinden meydana geldiği ve yine kendisine döndüğü, çokluğun altında bulunan birliği, arkheyi araştırarak, onu ateş olarak belirlemiştir. Bir fragmanda şöyle söyler: "Herkes için aynı olan bu dünyayı tanrılar veya insanlardan hiçbiri yapmamıştır. O her zaman için ateş olmuştur, şimdi ateştir ve her zaman ateş

³¹ Kranz, *Antik Felsefe*, s.44.

³² Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.59.

³³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev: Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s.68.

³⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 31, s.91.

³⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 91, s.215.

olarak kalacaktır: Ölçü ile yanan ve ölçü ile sönen canlı bir ateş.”³⁶ Görüldüğü üzere Herakleitos da Miletos filozofları gibi doğası gereği bir başka şeye dönüşebilecek ve bir şeyin kendisine dönüşebileceği şeyi araştırır. Bunu da en iyi başarabilecek şey diğer ana maddeler değil ateştir. Burada şu noktadan söz etmekte yerinde olacaktır. İyonyalı filozoflar hילוzoistti. Yani maddeyi canlı ve ezeli olarak kabul ediyorlardı. Arkhenin kendi kendine harekete geçtiğine, dışardan bir etkiye ihtiyaç duymadan değiştiğine ve başka varlıklara dönüştüğüne inanıyorlardı. Maddeyi hareketli ve canlı olarak da en iyi temsil edecek varlık şüphesiz ateşti. Ateş bu rol için son derece uygundu. Yanan bir şey de ateş canlı ve hareketli görünür. Sonra yanan şey sürekli değiştiği halde ateşin kendisi değişmez. Onun niteliği değişmediği gibi niceliği de değişmez.³⁷

Bu nokta da W. Kranz’ın yorumuna da göz atacak olursak;

“Dünyamız sonsuz canlı, ruhsal, tanrısal bir ateşten değişme ile meydana gelmiştir ve vakti geldiğinde tüm dünyamız tekrardan bu tüm ateşe geri dönecektir, böylece akış yeniden başlayacaktır. Fakat nasıl eskiden evren ateşteyse ve ateş olacaksa, ateşin değişip su, suyun toprak ve aither haline gelmesine ve aynı yolda geriye gidilmesine rağmen, evren hala ateştir.”³⁸

Burada akla gelebilecek önemli bir soruda ateşin yapısıyla ilgilidir. Zeller, Herakleitos’a göre ateşin ne kor ne de alev olduğunu, onun ateşten anladığının genel olarak sıcaklık ve yükselen buhar olduğunu söyler.³⁹ Ayrıca fragmanlardan çıkarılacak bir başka yorumda ateşten kast edilenin fiziksel olduğu yönündedir.

Şimdi ise Herakleitos’un arkhesinin, Miletoslu filozofların doğa açıklamalarındaki arkhe ile aynı olup olmadığına bakalım. Herakleitos’un sisteminde arkhenin yani ateşin işlevi nedir? Öncelikle Aristoteles’in belirttiği şu ayrıntıya bakacak olursak; Aristoteles *Metafizik* adlı eserinde arkhe ile ilgili tanımında şunları söylemektedir:

“Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olarak meydana getiren ilk şey: Örneğin bir geminin omurgası veya bir evin temeli. Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olmaksızın meydana getiren ilk şey ve hareket ve değişimin doğal başlangıç noktası: Örneğin bir çocuğun anne ve babasından, savaşın hakaretten çıkmasında olduğu gibi.”⁴⁰

³⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 30, s.89.

³⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.98.

³⁸ Kranz, *Antik Felsefe*, s.67.

³⁹ Zeller, *Grekl Felsefe Tarihi* s.76.

⁴⁰ Aristoteles, *Metafizik* 1013 a5, s.234.

Görüldüğü üzere Aristoteles arkhelerin bazılarının şeylerin içinde bazılarının ise şeylerin dışında olduğunu söylemektedir. Bu iç ve dış ayrımı doğa filozoflarında yoktu. Doğa filozofları arkhenin iki işlevinden söz ediyorlardı: İlk olarak şeylerin kendisinden meydana geldiği ilk madde, ikinci olarak ise değişimin ilkesi. O halde doğa filozofları için iç ve dış ilke aynıydı ve maddi bir şeydi. Peki, Herakleitos'ta durum nasıldır?

Herakleitos evrenin kaynağını maddi bir şey olarak düşünmekle Miletoslu filozoflarla benzerlik göstermektedir. Zeller, Herakleitos'un ilke olarak ateşi ele almasının onu, Elealılardan ziyade İyonyalılara daha yakın kıldığını söyler.⁴¹ Ateşin, maddi bir dayanak olarak kendisinden diğer şeylerin çıktığı şey olduğu daha önce de söz ettiğimiz 30. fragmandan da anlaşılmaktadır: “Bütünün kendisi olan bu kosmos'u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir.”⁴² Ancak ateşin, maddi bir yapıda olmasıyla doğa filozoflarına benzerlik gösterse de Herakleitos da yeni bir şeyle karşılaşmaktayız. Cengiz Çakmak'ın yorumuyla:

“Herakleitos'un kosmos'u, Miletosluların kosmos'u gibi yalın bir durumdan, bir ana maddeden evrimsel bir süreçle ortaya çıkmamıştır. Kozmik düzen veya yapı ezeli ve ebedi olarak mevcuttur. Kozmik düzen her zaman mevcut olan ateşin belli ölçülere göre yanması ve sönmekten başka bir şey değildir. Bu kozmik düzen içinde yer alan nesnelere sürekli değişir, ama kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.”⁴³

Görüyoruz ki Herakleitos'un evreni ezeli ve ebedidir. Miletoslu filozoflar ise arkhenin, şeylerin temelinde bulunan bir kaynak olduğunu düşünüyorlar ve diğer şeylerin çeşitli hareketlerle bu maddeden türediğini ileri sürüyorlardı. Herakleitos da evrenin, ezeli ve ebedi ateş olması bakımından onların takipçisi olarak kabul edilir. D. Laertios'un deyimiyle “Ateş bir ögedir, her şey seyrelme ve sıkışma yolu ile ateşin değişiminden oluşur.”⁴⁴ Bu filozoflardaki arkhenin değişmezliği düşüncesi, Herakleitos için değişim sürecine en uygun olan ateş olmasıyla farklılık gösterir. Ancak onun ateşi ilk madde olma anlamında değildir. Onun sisteminde evren her zaman var olagelmıştır. Bu noktada Herakleitos kendinden öncekilerden ayrılır. Ayrıca ateşi kendi doğası içinde düşündüğümüz de onun şeylerin kökeninde duran ana madde olmaya uygun olmadığını

⁴¹ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.75.

⁴² Herakleitos, *Fragmanlar* 30, s.89.

⁴³ Herakleitos, *Fragmanlar* 30, çevirenin yorumu, s.89.

⁴⁴ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s.419.

görürüz, çünkü ateş varlık tarzı bakımından sürekli değişir. Bu bakımdan ateş, değişimi ve akışı simgeler. Miletoslu filozofların arkhesi olan su, hava ve apeirona karşılık gelen şey, ateştir. Ancak ateş, ilk madde olarak kendisinden diğer varlıkların çıktığı şey değildir çünkü ona göre evren her zaman var olagelmıştır. Evrenle özdeşleştirilen ateş, evrenin temel yasası olma özelliğine sahiptir. Bahsedilen bu yasa devinim ve karşıt olanların çatışmasıdır. Burada vurgulamak istediğimiz şey ateşin soyut ve simgesel olma özelliğidir. Ateş, bu noktada madde olmaktan çok daima hareket halinde olan bir süreç ve oluşur.

O halde Herakleitos açısından ateşin iki işlevi olduğundan söz edilebilir. İlk olarak ateşin maddi bir karaktere sahip olması ve ikinci olarak ise oluş sürecini yönetmesidir. Bir fragmanda : “Her şeyi yıldırım yönetir.”⁴⁵ demiştir. Bu fragmanda anlatılmak istenen, her şeyin ateşin değişimleri sonucunda varlığa geldiği ve yok olduğu böylece her şeye ateşin hâkim olduğudur. Ateş, onun sisteminde evrensel bir yasa olarak söz edilen değişim ile oluşu sağlar. Genel olarak söylemek istediğimiz şey Herakleitos’un kendisinden önceki filozoflardan kopmamış olduğudur. Ateşin maddi yönünün yanında farklı bir şeyin de ortaya konduğudur. Herakleitos’un değişim yasasını ele almadan önce onun Elea Okuluyla olan ortak ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacağız.

1.2. ELEA OKULU VE HERAKLEİTOS

1.2.1. KSENOPHANES

Ksenophanes, Miletoslu filozofların yaptığı gibi evrenin nasıl ortaya çıktığı ve evrenin ana maddesinin ne olduğuyla ilgilenmemiştir. Artık, Miletlilerin cevap aradıkları evrenin kaynağı sorunu, yeni bir problemi beraberinde getirmiştir.

“Tekil varlıkların çokluğu ve çeşitliliği, her şeyin temelinde bulunan Bir’den ne surette ve nasıl meydana gelecektir? O zamana kadar nadiren ele alınmış ya da hiç değinilmemiş olan bu güçlük şimdi bir çözüm beklemekteydi. Bir ve Çok, Varlık ve Oluş, Hareket ve Sukünet problemi şimdi Elea ve Herakleitos tarafından sürdürülen tartışmanın odak noktası olmuştur.”⁴⁶

Ksenophanes, Anadolu’nun batı kıyısındaki Kolophon şehrinde doğmuştur. Güney İtalya’nın İyonya şehrine yerleşerek, Aristoteles’in deyimiyle Elea Okulunun kuruculuğunu yapmıştır. Ksenophanes, Antik Yunandaki çok tanrıcılık ve antropo-

⁴⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 64, s.159.

⁴⁶ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.70.

morfizim fikrine karşı çıkararak tek tanrıcılığı savunmuştur. Aristoteles'e göre O, varlığın bir olduğunu söyleyen ilk filozoftur.⁴⁷ İnsan biçimci anlayışın bir sonucu olarak insanlardaki çalma, zina etme, insanları kandırma gibi ahlaksal olmayan vasıflar Tanrıya yüklenemezdi. Çünkü bu ona göre Tanrı fikriyle bağdaşmaz bir şeydir. "O bölümlülerle ne şekil ne de düşünce bakımından mukayese edilebilir. Her zaman aynı konumda ve hareketsiz kalır ve bir yerden bir yere gitmek onun doğasına uygun düşmez"⁴⁸

Tanrı, kendi kendini yeten ve hiçbir şeye gereksinim duymayıdır. Ksenophanes, Homeros ve Hesiodos'a karşı çıkararak Tanrının Bir ve değişmez olduğunu ileri sürmüştür. Diogenes Laertios'un yorumuyla Ksenophanes'in Tanrı kavramı şöyledir: "Tanrının özü küre biçimlidir ve insana benzer hiçbir yanı yoktur; baştan aşağı göz, baştan aşağı kulaktır, ama soluk almaz; tümünden akıldır, düşüncedir ve sonsuzdur. Var olan her şeyin elbet yok olacağını ve ruhun soluk olduğunu ilk gösteren odur."⁴⁹ Ona göre kendisi hareketsiz olan Tanrı sadece düşünce yoluyla dünyayı yönetmektedir. Ksenophanes'de Tanrı'nın fenomen dünya ile ilişkisi tam olarak bilinemesi de bir "içkinlikten" söz edilebilir. O, Tanrıyı evrene özdeş kılmış ve bir tür panteizmden söz etmiştir.

Ksenophanes, doğayla ilgili gözlemler yapmış ve doğayı bir bütün olarak kavramıştır. Evrenin özünü Bir ve Bütünde bulmuştur. Onun Tanrısının temeli sükûnet ve değişmezliğe dayanır. Herakleitos da doğayla ilgili gözlemler yapmış ve onu her zaman var olagelen olarak kabul etmiştir. Ancak Herakleitos üzerinde etkili olan değişim, evrenin ilkesi olarak kabul edilmiş ve dünyayı değişimin etkisi altında kalan ve sürekli yenilenen bir şey olarak tasarlayabilmiştir.⁵⁰

Ksenophanes'in öğretilerine kısaca değindikten sonra artık esas çalışmamızın konusu olan Herakleitos ile arasındaki farklılıklara bakalım. Genel olarak Zeller'in de dediği gibi Ksenophanes'inkine kıyasla Herakleitos'un panteizmi daha keskin, daha açık ve daha katidir. Ksenophanes'te Tanrının evren karşısındaki konumu ince detayları açısından belirsizdir; Herakleitos'ta ise Tanrı doğayı, tarihi, dini, yasayı ve ahlaki kendisinden yaratan içkin bir ruh formuna bürünür. Bu panteizmin üç temel fikri, ezeli-

⁴⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.86.

⁴⁸ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.72.

⁴⁹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s.424.

⁵⁰ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.75.

ebedi değişim ve dünya nizamının kanunlarının karşı konulmazlığıdır.⁵¹ Ayrıca Herakleitos da Ksenophanes gibi yaşadığı dönemdeki dinsel öğretilere karşı çıkarak onları eleştirerek yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Ksenophanes'ten sonra onun öğrencisi olan, Güney İtalya bölgesinde yaşayan, Elea Okulunun en önemli ismi, Parmenides'tir. Parmenides'in öğretisi Ksenophanes'in düşüncelerinin bir devamı ve Herakleitos'un sistemine karşı bir çıkıştır. Herakleitos'un değişimin altında yatan birliği fikrini açmak için çağdaşı olan Parmenides'e göz atmak gerekmektedir.

1.2.2. PARMENİDES

Parmenides, öncellerinden ve çağdaşlarından oldukça farklı bir seyir izleyerek öğretisini geliştirir. Biz de Parmenides'in öğretisini ortaya koyarak, yeri geldikçe çalışmamızın esas konusu olan filozof Herakleitos ve ondan önceki gelenek Milet Okulu'yla ortak ve farklı yönlerini belirtmeye çalışacağız. Bilindiği üzere Ksenophanes, Aristoteles'in deyimiyile Bir olan'ın Tanrı olduğunu söylemektedir⁵² ve evrenle Tanrıyı özdeşleştirmektedir. Ksenophanes'deki bu kavrayış belirsiz olsa da öğrencisi olan Parmenides'in varlık anlayışından, hocasından etkilendiği görülmektedir. Çünkü o, varlığın bir olduğunu söyleyen ilk filozoftu. Parmenides'in öğretisi metafiziğini başlangıcı kabul edilir ve bu konuda Aristoteles'in deyimiyile şunları söyler: “Çünkü var olanın dışında var-olmayan hiçbir şeyin olmadığını ileri süren o, zorunlu olarak tek bir şeyin, yani var olanın olduğunu ve başka hiçbir şeyin var olmadığını düşünmektedir.”⁵³

Parmenides'ten önceki filozofların temel görüşleri hiçten hiçbir şey çıkmayacağı, yok olandan var olanın meydana gelmeyeceği, var olan bir şeyin de asla yok olmayacağıydı. Yani maddenin ezeli ve ebedi olduğuydu. Elea Okulu da bu yaklaşımı benimsemiştir. Ancak Parmenides Milet Okulu'nun, var olan şeylerin tek bir kökten çıktıkları geleneğini reddederek, onları eleştirir. Miletos geleneğine göre tek bir temel madde, tek töz olmasına karşın, bu madde dünyadaki çokluğun nedenidir ve değişim süreciyle de çokluk oluşmaktaydı. Miletoslular, değişimi açıklamaya çalışmışlarsa da onun akli olarak mümkün olup olmadığına dair bir kanıtlamada bulunmamışlardı. Bilindiği gibi Herakleitos'la birlikte hem değişimi hem ana maddeyi

⁵¹ Zeller, *GreK Felsefe Tarihi*, s.79.

⁵² Aristoteles, *Metafizik* 986 b25, s.105.

⁵³ Aristoteles, *Metafizik* 986 b 30, s.105.

kabul etmenin bir problem olduğu ortaya konulmuştu. Değişmeyle birlikte, ilk madde tezi kabul edildiğinde, bir güçlük meydana gelmekteydi:

“Çünkü sürekli değişen ve başkalaşan bir şey, artık o şey veya belli bir şey olmaktan çıkmak zorundaydı. O halde böyle bir varsayımda gerçekten değişme kavramını kabul etmek veya onu bütün derinliğiyle kavramak istiyorsak, şey kavramını terk etmek zorundaydık. Herakleitos da en az madde olan ateşi seçerek varlığın yerine değişimi koymak ister gibiydi.”⁵⁴

Herakleitos’un varlığı oluşa indirgeme yoluna gittiği görülmektedir. Parmenides, Herakleitos’un varlığı oluşa indirgeme çabasını eleştirerek, karşı çıkar. Ona göre, varlık vardır ve tek gerçekliktir.

Parmenides’in Milet geleneği ve yine Herakleitos’la ortak bir yönü olduğundan da söz edilebilir. Parmenides de tıpkı bu filozoflar gibi durup kalan bir ilke arayışı içerisine girmiştir. Fakat o, bu ilkeyi fiziksel bir alan olan doğada aramayacak, onun akdedilebilir bir gerçeklik olduğunu söyleyecektir. Ona göre doğruyu yalnızca akıl verir. Bu, Elea Okulu ve Parmenides için en temel ilke haline gelecektir. Böylece, Parmenides filozoflar arasında ilk kez akıl yürütmeyi yani mantığı kullanan filozof oluyordu.

Parmenides, *Doğa Üzerine* adlı eserin de şöyle demektedir: “Yalnızca varlık vardır ve var olmayan yoktur”, “Ve o nedenle düşünülemez.”⁵⁵ Burada anlatılmak istenen varlığın bir başlangıcının olamayacağı ve sonunun düşünülemeyeceğidir. Çünkü o var olmayandan meydana gelemez ve var olmayana indirgenemez, var olmayan olamaz. Varlığa herhangi bir nitelik yükleyemeyiz ve varlık sürekli değildir. Varlığın sürekli olmadığını, “yok” olduğunu düşünmek çelişkidir. Parmenides’e göre var ve yokun özdeş şeyler olması çelişkidir. Aristoteles’in özdeşlik ilkesinin temeline işaret eden bu ilke için doğaya bakıldığında bir yanlış olduğunu söyler. Gerçekten de doğa gözlemlendiğinde bir değişim olduğu görülür. Tam da bu noktada Parmenides, algımızın ve duyularımızın bizi yanılttığını, gerçeğe ancak düşünce yoluyla ulaşılacağına inanıyordu. Herakleitos Parmenides’in tam tersine duyu verilerinin yanıltıcı olduğunu düşünmez. Bir fragmanında “Görme ve işitme yoluyla öğrenilenleri tercih ederim”⁵⁶ diyerek duyular aracılığıyla elde edilen bilginin güvenilir olduğunu vurgular. Parmenides ise doğruya yalnız akıl aracılığıyla ulaşılacağına, aklın

⁵⁴ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.130.

⁵⁵ Kranz, *Antik Felsefe*, s.80.

⁵⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 55, s.141.

değişimi, hareketi, var olmayanın varlığa geldiğini inkâr etmek zorunda olduğunu düşünür.⁵⁷ Duyusal bilgi ve akılsal bilgi ayırımında Herakleitos da dâhil olmak üzere şimdiye kadarki filozoflardan daha radikal bir tutumu benimser ve sadece aklın verilerine güvenir. Ona göre varlık hakkındaki açıklamalar, sadece akla ve akıl yürütmelere dayanmalıdır.

Parmenides'in varlık ile ilgili görüşleri Herakleitos'un varlık anlayışına tamamen zıttır. Herakleitos varlığı oluş ile açıklayarak, var olan gerçekliğin oluş ve değişme olduğunu ileri sürer. Parmenides oluş ve değişimi reddederek var olan gerçekliğin, ebedi, değişmeden kalan, bölünmeyen ve hareketsiz olan Bir olduğunu ileri sürer. Varlık kavramı, hareket ve değişim ile çelişir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Parmenides'e göre "Varlık vardır, yokluk yoktur" önermesini herhangi bir akılsal yöntemle, doğru veya yanlış olduğunu ispat edemeyiz. Varlığın var olduğu, kati olarak akla uygundur. Akıl kesin olarak, çelişkisiz bunu kabul eder. Ama akıl "yok"luğun var olduğunu, gerçek olduğunu çelişkiye düşmeden onaylamaz, yokluk hiçlik demektir. Çünkü var olmak, mantık gereği var olmamayı içermez. Yokluğun var olduğundan söz edilemez. Parmenides bir şiirinde şöyle der:

Biri var-olmanın olduğu, var olmamanın olmadığıdır

Bu inandırma yoludur-doğruluğun ardından yürür çünkü-

Öteki, var olmama, var-olmamanın zorunlu olduğudur;

Hiç bulunmaz olduğunu söylüyorum sana bu patikanın;

Ne tanıyabilirdin var-olmayı çünkü-yapılamaz çünkü bu-

Ne de bildirebilirsin; aynı şeydir çünkü düşünmekle var-olmak⁵⁸

Parmenides'in varlık dediğinde, var olma kavramının içine girmeyen her şeyi, yok kabul eder ve onları hiçlik olarak görür. Doğru ve gerçek olan ise düşünceden aklın ilkeleriyle üretilen varlığın bilgisidir. Parmenides varlık ve düşüncüyü birbiriyle ayrılmaz bir bütün olarak görür ve varlığı düşünceyle temellendirir. Parmenides'e göre "Aynı şeydir düşünmekle var-olma düşüncesi"⁵⁹. Çünkü ancak düşünülen ve üzerine konuşulabilenin varlığından söz edilebilir. Var olmayan bir şey üzerine ne düşünebiliriz

⁵⁷ Kranz, *Antik Felsefe*, s.83.

⁵⁸ Kranz, *Antik Felsefe*, s.89.

⁵⁹ Kranz, *Antik Felsefe*, s.92.

ne de onun hakkında herhangi bir şey söyleyebiliriz. Dolayısıyla herhangi bir kavramla ifade edemeyiz. “Varolan tektir, devinmez, değişmez, varlığa gelmemiştir, yok olmaz, sınırsız ya da sonsuz değildir, bilakis küre biçimindedir ve mükemmeldir.”⁶⁰

Herakleitos her şeyin sürekli bir akış ve değişim içerisinde olduğunu söyler: “Aynı nehirde iki kez yıkanamazsınız, çünkü aynı nehre inen insanların üzerine yeni sular akar.”⁶¹ Görüldüğü gibi Herakleitos’un sisteminin temel kavramlarından biri de değişimdi. Bunun yanında Filozof değişen şeylerin altında yatan ve değişmeden kalan bir özden söz eder. Bu öz ise ateştir. Böylelikle Herakleitos değişimle beraber bir süreklilik arz eden oluşun gerçekliğini kabul ederek varlığı reddeder. Bu Parmenides’in tek ve değişmez gerçeklik olan Bir’i ile zıtlık gösterir. Ancak Herakleitos da çokluğun altında yatan bir birlik olduğunu ileri sürer. Ama bu Bir anlayışı Parmenides’ten farklılık gösterir Herakleitos da değişim ve oluşun bir olduğundan söz edilebilirken Parmenides de Bir olan Varlık’tır. Nietzsche’nin ifadesiyle bu fark daha iyi ifade edilebilir:

“Herakleitos, o halde, sadece Bir’i görür fakat Parmenides’in Bir’ine zıt bir anlamda. Şeylerin bütün nitelikleri, bütün yasalar, bütün doğum ve bütün ölüm Bir’in varoluşunun sürekli kendini gösterimidirler. Parmenides için bir duyu yanılgısı olan çokluk, Herakleitos için ihtişamın kıyafeti, Bir’in kendini göstermesinin biçimidir ve hiç de bir yanılgı değildir çünkü Bir başka şekilde gözükmez.”⁶²

Böylece Herakleitos’taki Bir fikrine de değindikten sonra Parmenides ve Herakleitos’u kendilerinden önceki filozoflardan ayıran diğer bir nokta üzerinde duralım. Denilebilir ki, Parmenides ve Herakleitos her şeyin temelinde bulunan, değişmeden kalan, çokluk ve değişmenin altındaki tözden çok, değişmenin kendisiyle ilgilenmişlerdir. Yani arkhe arayışından uzaklaşmışlardır. Ancak değişme problemi üzerinde dururken, bu problemi ele alış şekilleri, ulaşmak istedikleri nokta ve varmak istedikleri sonuç tamamen farklı ve zıttır. Herakleitos’un öğretisinde var olan her şey varlığını değişime borçlu iken, Parmenides değişimin bir aldatmaca ve yanılgıdan ibaret olduğunu söyler.

İki filozofun ortak noktalarından biri de sözcüklere verdikleri önemdir. Ancak bu konuda da ortaya koydukları şey, birbirinden oldukça zıt yöndedir. “Herakleitos’a

⁶⁰ Parmenides, *Doğa Hakkında*, Çev.Y.Gurur Sev, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015, s.17.

⁶¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 91, s.217.

⁶² Gülay Yılmaz İnal, *Herakleitos’un Doğa Anlayışı*, s.26.

göre şeylerin nitelenmesi olarak sözcükler onların doğalarını ifade eder ve dolayısıyla bir zorunluluktur; hâlbuki Parmenides için bunlar gelişigüzel isimlerdir ve dolayısıyla uzlaşsaldırlar.”⁶³ Her ne kadar değişen varlıklar ateşin değişen görünümüleri olsalar da vardırırlar ve onlara işaret eden, doğalarını belirten sözcükler olmalıdırlar. Parmenides’e göre nesnelere verilen isimler keyfidir ve bundan dolayı uzlaşsaldır. Bu sebeple sözcüklerin ve isimlerin nesnelere doğasını yansıtmaması ve onlara dair bir bilgi içermemesi söz konusu olamaz.

Parmenides ve Herakleitos’un sistemlerindeki ortak ve farklı yönleri belirttikten sonra, şu önemli noktaya da değinmek yerinde olacaktır. İki filozof arasındaki çatışma, felsefe tarihindeki ilk çatışma olarak kabul edilir ve bu filozofların taban tabana zıt olan varlık öğretileri iki karşı kutbu temsil eder. Herakleitos ve Parmenides’in varlık ve yokluk, oluş ve bozuluş üzerine düşünceleri kendilerinden sonra gelen filozofları da etkiler. Bu iki filozofu birbiriyle uyum içinde olan Empedokles, Anaksagoras ve Demokritos’un uzlaşsımcı sistemleri takip etmiştir. Bu filozoflar mutlak bir oluş ve bozuluşu reddederek ölümsüz ve değişmez şeyler ortaya attılar. Oluş ve bozuluş problemini ayrılma ve birleşme yoluyla çözmeye çalıştılar.⁶⁴

1.2.3. ZENON

Elealı Zenon Parmenides’in öğrencisiydi. “Parmenides çoğulculara karşı savaşmış değişim ve devininin yanılsamalar olduklarını bildirmiştir. Çokluk ve devininin duyu-deneyimizin çok açık verileri olarak göründükleri için, bu gözüpek konum doğallıkla belli bir gülünçlük izlenimini yaratıyordu.”⁶⁵ Zenon Parmenides’in öğretilerini savunmuş ve kanıtlamaya çalışmıştır.

Herakleitos varlığın temelini değişim, akış ve oluş olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre “kendi kendisiyle aynı kalan”, “değişmeyen” varlık kavramı bir yanılgıdan ibarettir. Gerçek ve temel olan değişimin kendisidir. Elea Okulu, Herakleitos’un bu düşüncelerinin tam tersini savunmuştur. Bu okulun ilk düşünürü olarak adlandırılan Parmenides’in hocası olan Ksenophanes şunları söyler. Tüm varlık birdir veya bütün varlıklar tekdir. Ksenophanes, Yunan Tanrılarını eleştirir. Ona göre Tanrı hareket etmez

⁶³ Zeller, *Grekl Felsefe Tarihi* s.81.

⁶⁴ Zeller, *Grekl Felsefe Tarihi*, s.82.

⁶⁵ Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi-Ön-Sokratikler ve Sokrates*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2009, s.47.

ve bölünemez, her şeyi düşünceyle yönetir. Elea Okulu'nun kurucusu olan Parmenides'e göre ise varlık kendi kendisinin aynı kalan, değişikliye uğramayan, bölünemezdir. Parmenides buna "Bir" ya da "Bir Olan" der. "Her şey birdir," "hareket yoktur," ya da "hiçbir şey değişmemektedir" felsefi tezleri ileri süren Parmenides, "çokluk, değişim ve hareketi" duyularımızın bizi aldatması olarak yorumlamıştır. Platon bir diyalogunda Zenon'u şöyle konuşturur: "Gerçekte benim bu düşüncelerim Parmenides'in öğretisi için onunla alay etmeye kalkışanlara ve yalnız bir-şey var ise bundan öğretisi için pek çok gülünç ve öğretinin kendisine karşıt sonuçlar çıktığını söyleyenlere karşı bir yardımdır."⁶⁶ Zenon hocası Parmenides'in varsayımlarını savunmuş ve onları ispatlamak için bazı paradokslar ortaya koymuştur.

Zenon'un çokluğa ve harekete karşı ileri sürmüş olduğu öğretileri şöyledir. Çokluğun olmayacağı ile ilgili kanıtlardan birisi; nesnelere eğer çokluk iseler hem sonsuz büyük hem de sonsuz küçüktürler. Çünkü var olanı böler de bu böldüğümüz parçaların artık bölünemez noktalar olduğunu düşünürsek bunlar büyüklüğü olmayan bir hiç olurlar. Bir araya getirsek yine büyüklük elde edemeyiz. Var olanın büyüklüğü yoksa, var olamaz. Var ise her bölümün bir büyüklüğü ve kalınlığı olmalı ve biri ötekinden uzak olmalıdır. Ötekinin önünde olan için de aynı şey geçerlidir. Zira onun da büyüklüğü olacak ve önünde bir şey bulunacaktır. Böylece çok şeyler varsa bunlar hem küçük hem büyük olmalıdır. Büyüklüğü olmayan bir şeyin kendisine bir şey eklenmesiyle büyüklük bakımından bir şey eklenmez. Bu parçalar uzamda yer kaplıyorlar iseler çoğun bir araya gelmesiyle sonsuz bir büyüklük meydana gelecektir.⁶⁷

İkinci bir kanıtta göre nesnelere çok iseler hem sonlu hem sonsuz olurlar. "Çok şey varsa ne kadar şey varsa o kadar şeyin olması zorunludur. Var oldukları kadar şeyler varsalar bunlar sınırlı olurlardı. Öte yandan çok şey varsa var olanlar sınırsızdır; çünkü daima var olanlar arasında başka şeyler vardır ve yine onlar arasında başka şeyler. Ve böylece var olanlar sınırsızdır."⁶⁸ Üçüncü kanıt olarak Zenon "her şey uzaydadır" deyince uzayın da yine başka bir uzayın içinde bulunması gerekir. Yine o uzayın da başka bir uzay içinde bulunması gerekir ve bu böylece uzayıp gider. Bu durum saçma bir sonuç ortaya çıkarır eleştirisini yapar. "Dördüncü olarak eğer bir ölçek darı

⁶⁶ Kranz, *Antik Felsefe*, s.97.

⁶⁷ Kranz, *Antik Felsefe*, s.98.

⁶⁸ Kranz, *Antik Felsefe*, s.99.

saçıldığında ses yapıyorsa, her bir darı tanesi ve bir tanenin her bir parçası da bir ses yapmalıdır.”⁶⁹

Zenon hareket ile ilgili hoşla gitmeyen dört önermeden söz eder. İlki taşınan şeyin yolun yarısına hedeften önce varması gerektiğinden hareketin olmadığıdır. İkinci olarak en yavaş koşan varlık olan kaplumbağaya en hızlı Yunan koşucusu Akhilleus’un hiçbir zaman yetişemeyeceğidir. Çünkü kovalayan varlığın bir noktaya ancak kaplumbağa hareket ettikten sonra varması gerektiğinden en yavaşın en hızlıdan biraz önde olması gerekir. Üçüncü kanıtı Zenon’un, fırlatılan bir okla ilgilidir. Okun durduğunu iddia eden Zenon hareket eden bir şeyin ya içinde bulunduğu uzayda ya da bulunmadığı uzayda hareket edebilir. Çünkü bir uzayda olmak ve işgal etmek, hareket etmemektir. Dördüncüsü ise koşu yerinde karşıt yönlerden eşit sayıda duran cisimler önünde hareket eden eşit sayıdaki cisimler üzerine olandır; bunların birtakımı da ortasından eşit hızla hareket ediyorlar; buna göre yarı-zamanın iki katı zamana eşit çıktığını sanıyor.⁷⁰

Herakleitos’un her şeyin değişim ve devinim içerisinde olduğu öğretisine karşı Zenon hareketin varlığını yadsır. Farklı bir açıdan ise Herakleitos’ta ki oluş ve değişim kavramları diyalektiğin temel kavramları olarak belirlenir. Ancak Aristoteles diyalektiğin babası olarak Herakleitos’u değil de Elealı Zenon’u gösterir.⁷¹ Zenon’un öğretisindeki diyalektik bir tür özdeşlik düşüncesine dayanır. Görüldüğü üzere Zenon diyalektik yöntemi kullanarak çeşitli paradokslarla hareketin olanaksızlığını göstermeye çalışır.

⁶⁹ Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, s.83.

⁷⁰ Kranz, *Antik Felsefe*, s.98.

⁷¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s.428.

İKİNCİ BÖLÜM

2.HERAKLEİTOS FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

Çalışmamızın şimdiye kadar olan kısmında, Herakleitos'un kuramında yer alan arkhe kavramı ile Miletos filozofları ve Elea Okulu'nun ele aldığı oluş kavramının her iki okul açısından hangi anlama geldiğini ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde ise çalışmamızın özünü oluşturan Efesli Herakleitos'un öğretisinin temel kavramları olan *logos* ve *devinimi* ele almaya çalışacağız. Öncelikle *logos* kavramından söz edeceğiz, daha sonra filozofun öğretisinde yer alan ateş, değişim, çatışma ve karşıtların birliği kavramlarını inceleyip bu kavramlara sıkı sıkıya bağlı olan *logos*tan söz ederek bu bölümü tamamlamaya çalışacağız.

Genel olarak *logos*, Yunancada “*pathos*” sözcüğünün zıt anlamı olan, akıl ile kavrama anlamına gelir. *Pathos* ise Yunancada arzuları ve duyguları kavrama anlamındadır. *Logos*, genel olarak söz, düşünce, anlam, akıl, yasa, düzen anlamına gelir.⁷² Herakleitos'la birlikte ilk kez felsefi anlamıyla dile getirilen “*logos*” filozofun sisteminin temelini oluşturur. *Logos*, evrene egemen olan akıldır, düzen ve yasadır. *Logos*'un evreni düzenleyen ilke olduğu Herakleitos tarafından şu fragmanda anlatılır:

“Bu her zaman mevcut olan *logos*u, insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu *logos*a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımınla karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar...”⁷³

Bu fragmanda *logos*, Cengiz Çakmak'ın yorumuyla her şeyin kendisine göre değiştiği kural veya yasadır.⁷⁴ Herakleitos insanların her şeyi birbirine bağlayan ve bütün doğal olayların gerçekleşmesini sağlayan evrensel ilke olan *logos*u kavrayamadıkları için, evrene doğru bir biçimde bakamadıklarını ve düşteymiş gibi yaşadıklarını ileri sürmüştür.⁷⁵

Herakleitos'un öğretisindeki arkhe, değişim, çatışma ve karşıtların birliği gibi kavramlar, *logos* düşüncesi etrafında toplanmaktadır. Bu bölümde filozofun sisteminin

⁷² Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.65.

⁷³ Herakleitos, *Fragmanlar* 1, s.29.

⁷⁴ Herakleitos, *Fragmanlar*, çevirenin yorumu, s.30.

⁷⁵ Herakleitos, *Kırık Taşlar*, Çev. Alova, İstanbul: Can Yayınları, s.155.

temelini oluşturan bu kavramları tek tek ele alarak onların ne anlama geldiğini, birbirleriyle olan ilişkilerini ve logosla nasıl bir bağlantılarının olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktayız. Birinci bölümde onun, arkhe anlayışından yer yer söz etsek de kuramını bir bütün olarak anlayabilmek açısından bu bölümde de bir başlık altında, arkheyi yani ateşi ele almayı gerekli görüyoruz.

2.1.ATEŞ

Herakleitos varlık arayışında evreni oluşturan arkheyi ateş olarak belirlemiştir. Kozmos ateşten meydana gelmiştir ve her şeyin özü ateştir. Ona göre evren, ezeli ve ebedidir, zamanda meydana gelmemiştir. Dolayısıyla evrenin ana maddesinin de zamanda başlangıcı yoktur. Bunu bir fragmanda şöyle dile getirir: “Bu evren, her şey için aynı, ne bir Tanrı ne bir insan yarattı onu. Vardı, var ve var olacak. Hep canlı kalan ateş, ölçüyle alevlenip ölçüyle sönecek.”⁷⁶ Onun, varlığın özünü ateş olarak düşünmesinin nedeni ateşin, süregiden değişime rağmen varlığını devam ettirebilen bir arkhe olmasıdır. Evrendeki her şey ezeli ve ebedi ateşten meydana gelir ve aslında bu kozmostur. Ateş logosun ölçülerine göre sürekli değişim halindedir. “Herakleitos bir düşünce hamlesiyle evreni logos ile özdeşleştirmiş, üstelik kozmosun ateşten yapıldığını söyleyerek, son derece kapalı bir üslupla logosu ateş ile özdeş tutmuştur.”⁷⁷ Yani ateş hem ana madde hem de değişimin kendisidir. Herakleitos sürekli devinim halinde bulunma düşüncesini kanıtlamak için ilk ilke olarak bildiği en hareketli özdeği, ateşi seçecektir. Ona göre her şey bir devinim ve bir dönüşüm halindedir ve ateş bu talebi karşılayabilmektedir.⁷⁸ Aslında Herakleitos’un evrende ortaya koyduğu ilke ve yasaları en iyi karşılayabilecek töz, ateş idi. Demek ki her şey ateşten gelmektedir ve yok olarak tekrar ateşe dönecektir. Her şey ateşten meydana gelerek değiştiği halde, ateşin kendisi değişmez. Ateş daima var olandır. Ateş ve diğer şeyler belli bir ölçü ile birbirlerine dönüşürler. Evrendeki bu değişim süreklilik gösterir, her şey kendi karşıtıyla bir akış içindedir. Böylece evrendeki düzen meydana gelir. Bu noktayla ilgili bir fragmanda şöyle geçer:

“Kozmik düzen veya yapı ezeli ve ebedi olarak mevcuttur. Kozmik düzen her zaman mevcut olan ateşin belli ölçülere göre yanması ve sönmesinden başka bir şey değildir. Bu kozmik düzen

⁷⁶ Herakleitos, *Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi*, s.30.

⁷⁷ Cengiz Çakmak, *Herakleitos-İlkçağ Felsefesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, s.56.

⁷⁸ Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü, 1.Cilt-Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, İstanbul:İzdüşüm Yayınları, s.51.

içinde yer alan nesnelere sürekli değişir, ama kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.”⁷⁹

Acaba Herakleitos’un öğretisinde arkhenin veya ateşin nasıl bir işlevi vardır? Birinci bölümde söz konusu olduğu gibi Aristoteles arkhenin anlamıyla ilgili şöyle bir ayırmadan söz etmiştir. Arkhenin, bazılarının şeylerin içinde bulunduğunu bazılarının da şeylerin dışında bulunduğunu söyler. Bu iç ve dış ayrımıyla ilgili, *Metafizik* adlı eserinde şöyle geçer:

“Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olarak meydana getiren ilk şey: Örneğin bir geminin omurgası veya bir evin temeli. Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olmaksızın meydana getiren ilk şey ve hareket ve değişimin doğal başlangıç noktası: Örneğin bir çocuğun anne ve babasından, savaşın hakareten çıkmasında olduğu gibi.”⁸⁰

Aristoteles’in yaptığı bu ayırım doğa filozoflarında yoktur. Onların arkhelerinin bu iki özelliği, hem ana madde olma hem de değişimlerin ilkesi olma işlevini yerine getirmeleri gerekiyordu. Doğa filozoflarında iç ve dış ilke aynıydı ve onu maddi bir ilke olarak düşünüyorlardı.

“Miletos Okulu anlamında kozmogoni Herakleitos’ta yoktur. Ateş, Thales ya da Anaksimenes’teki su ve hava gibi bir ilk madde değildir. Saf kozmik ateşe Herakleitos, aither diyordu. Bu parlak ateş ışıldayan gökyüzünü dolduruyor ve dünyayı çepeçevre sarıyordu. Aither’e yaygın bir biçimde, ruhların barındırdığı, tanrısal bir yer olarak bakılıyordu. Anaksimenes’in düşünmüş olduğu gibi soluk değil de, ateşin ya da aither’in ruh olarak algılanmış olması, ateşin maddenin denetleyici gücü olarak seçilmesinde etkili olmuş olabilir.”⁸¹

Herakleitos’ta arkhe, şeylerin kendisinden çıktığı maddi bir neden olarak görülür. Daha önce de söz ettiğimiz şu fragmanda şöyle der: “Bütünün kendisi olan bu kozmos’u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir.”⁸²

Ateş antik Yunan’da *pyr* kelimesine karşılık gelir. Şimdi şöyle bir soru arkhenin Herakleitos’taki anlamını kavramada yararlı olacaktır; Acaba ateş, nasıl bir arkhedir? Ezeli olan ateş bildiğimiz yanma sonucu ortaya çıkan ateş değildir, onun anlamı ateşle birebir değil daha çok analogiktir. Ateş yanarak sürekli değişir ve ateş diğer şeyleri yakar, böylelikle sönmeyiz.⁸³ Herakleitos’ta ateşin sürekli yanması

⁷⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 30, çevirenin yorumu, s.89

⁸⁰ Aristoteles, *Metafizik* 1013a5, s.234.

⁸¹ Herakleitos, *Kırık Taşlar*, s.156 not.

⁸² Herakleitos, *Fragmanlar* 30, s.89.

⁸³ Aristoteles, *Metafizik*, 1013 a5, s.234.

oluşun karşılığı olarak görülür ve ateşin sönmesi bozuluşun karşılığıdır. Ateşin, arkhe olarak kalıcılığı, varlığın kalıcılığından çok, oluşun kalıcılığını betimler. Diogenes Laertios ünlü eserinde Herakleitos'un ateşiyle ilgili "Ateş bir ögedir, her şey seyrelme ve sıkışma yoluyla ateşin değişiminden oluşur" demiş ve ardından şöyle yorumlamıştır: "Ama Herakleitos buna anlaşılır bir açıklama getirmiyor."⁸⁴ Aslında Herakleitos'un kavramlarına baktığımızda seyrelme ve yoğunlaşma ile karşılaşmayız. O, değişimin gerçekleşmesiyle ilgili mekanik bir süreçten söz etmez. Herakleitos evrendeki değişimden söz ederken tözün yani ateşin üç şeklinden söz eder:

"Dünya düzeni, kozmos genel olarak, toprak kütlelerinden ve denizden oluşur, bunları ateşin ya da aitherin parlak zarı kaplar. Bu ateşi Herakleitos kozmolojik süreçlerin itici kaynağı olarak görüyordu. Buradan yağmur oluşur, Yağmur denizi besler ve denizden yükselen nemli buharla –çünkü ateş nemi tüketir- yeniden dolar. Ksenophanes'in göstermiş olduğu gibi, deniz toprağa dönüşür ve toprak başka zaman ve mekânlar da suya dönüşür Üç kütle arasındaki değişimler öylesine eş zamanlıdır ki, her birinin bütünlüğü aynı kalır. Ne kadar toprak denize dönüşürse, o kadar deniz toprağa dönüşür. Deniz ile yakıcı ateş arasındaki ilişki de böyledir. Logos ya da orantı aynı kalır."⁸⁵

Görüldüğü üzere ateş suya, su toprağa dönüşür, bu dönüşüm filozof tarafından da aşağı giden yol olarak adlandırılır. Daha sonra tam tersine dönerek toprak suya, su ateşe dönmektedir, bu da yukarı giden yol olarak adlandırılır. Bir fragmanda şöyle geçer: "İnen ve çıkan yollar bir ve aynıdır."⁸⁶ Evrendeki varlıkların tümü bu değişim sürecine dâhildirler.

Herakleitos ateşin değişim sürecinde ilk olarak denizin var olduğunu ve denizin yarısının yeryüzü diğer yarısının ise ateş veya yıldırım olduğunu ileri sürer. "Ateş önce denize dönüşür; denizin yarısı toprağa, yarısı yakıcı buhara. Deniz toprak olmasından önceki orana göre çeşitli şekillerde boşalarak aynı ölçüsünü bulur."⁸⁷

Herakleitos'a göre evrendeki her şey, bir dönüşüm ve değişim içindedir. Ateş de evrendeki bu dönüşüm ve değişime tabidir. Diğer şeylerle madde olmak açısından ateşin bir önceliği yoktur. Fragmanda da geçtiği gibi her şey ateş ile takas olur ve her

⁸⁴ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s.419.

⁸⁵ Herakleitos, *Kırık Taşlar*, s.157 not, bkz; Herakleitos, *Fragmanlar* 31.

⁸⁶ Herakleitos, *Fragmanlar*, fr 60, s.151.

⁸⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 31, s.91.

şey de ateş ile takas halindedir.⁸⁸ Bu değişim süreklidir. Dolayısıyla bu süreç hep devam ettiğinden hiçbir kalıcı form da söz konusu olmaz, tam aksine her şey sürekli olarak bir durumdan karşıtına geçiş sürecindedir.⁸⁹ Kozmostaki diğer şeyler de tıpkı ateş gibi sürekli bir devinim ve değişim halindedirler. Bu noktada ateşin diğer şeylerle bir farklılığı yoktur. “Nesneler ateşten kendi tözlerine dönüşümle tekâmül ederler ve aksi süreçle ona gerisin geri dönerler.”⁹⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere ateşin Herakleitos’un öğretisindeki önemi, maddi yapısıyla ilgili değildir. Daha önceden de belirttiğimiz gibi ateşin önemi akışı ve değişimi, devinim ve dönüşümdeki ölçüyü ve düzeni en iyi sembolize etmesidir. “Ancak ateş bir sembolden fazlasıdır, o dünyanın gerçek temel özüdür. Ateşe maruz kalan değişir, ilk deniz de daha sonra yeryüzünde olmak üzere. Her birinin nicelikleri ölçülerin aynı kalması nedeniyle değişmez olarak kalır. Ateş, deniz ve yeryüzü üç temel dünya parçasıdır, bunların içerisinde ateş kökensel olandır.”⁹¹ Ve filozofa göre tek sabit kalan şey aslında akılsal olan ateş yani logosdur, başka maddi olan herhangi bir şey değildir.

Herakleitos’un öğretisinde ateşin iki işlevi olduğunu görüyoruz. Birincisi devinim ve değişimin, karşıtların çatışmasının yasası olmaktır. Hatta denilebilir ki ateş, varlıktan çok hareketin kendisi ve bir süreçtir. Ateş bir açıdan maddi bir ilke olmaktan çok bir süreç, oluş ve bozuluştur.⁹² Ateş hem yasaları uygulayan hem de kendisi de aynı şekilde değişime maruz kalandır. Yani ateş hem aktif hem de pasif bir rol oynamaktadır.

Ateşin iki işlevinden ikincisi ise yönetici bir rol oynamasıdır. Bunu şu fragmanda görebiliriz: “Her şeyi yıldırım yönetir”⁹³ “Herakleitos şeyleri, daha doğrusu kosmos’u yönetenin yıldırım olduğunu söylerken, aslında her şeyin ateşin dönüşümleri sonucu ortaya çıktığını ve yok olduğunu, dolayısıyla her şeye ateşin hakim olduğunu belirtir.⁹⁴ Ateş yönetici olma rolünü akılla donatılmış olarak sürdürüyordu. Bilindiği üzere Herakleitos logos ile ateşi özdeş tutmuştur, buradan hareketle ateşin akılla donatıldığını söyleyebiliriz. Herakleitos, sisteminde, makrokozmostaki süreç ile mikrokozmos olan insandaki yaşanan sürecin aynı olduğunu belirtir.

⁸⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 90, s.215.

⁸⁹ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.76.

⁹⁰ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.76.

⁹¹ Yıldız, Erdal – Şar, Güvenç, *Herakleitos’un Oyunu*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s.164.

⁹² Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 99.

⁹³ Herakleitos, *Fragmanlar* 64, s.159.

⁹⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 64, çevirenin yorumu, s.159.

“İnsan üç şeyden meydana gelir. Ateş, su ve toprak. Ruh aslında ateşten meydana gelmiştir; ancak bu ateş, bireysel ruh haline dönüşürken “nemlenen” bir ateştir. Daha doğrusu nasıl ki genel olarak ateş sönerken su, hava ve toprak olursa, bireysel ruh haline gelirken de o ateş olma özelliğinden hayli kaybederek “ıslak” olur. O halde aslında ateş-ruhun insan varlığına girişi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan nemlenmesi bir tür ölümdür. Nitekim Herakleitos ölümün kendisini de bir tür doğuş veya ölümsüzlüğe ulaşma olarak görmektedir. Anlaşıldığına göre Herakleitos ruh için iki türlü ölüm olduğunu kabul etmektedir: Sudan gelen ölüm ve ateşten gelen ölüm. Sudan gelen ölüm, yani ateş-ruhun ıslanması gerçek ölümdür. Ruhlar için ölüm su olmaktır. Suyun ölümü toprak olmaktır. Su topraktan meydana gelir, ruh da sudan.”⁹⁵

Herakleitos, insandaki ruh yapısını ve ölümü de ateş ve su üzerinden açıklar. E. Zeller’in dediği gibi ruhun mükemmelliği ateşin ne kadar saf olduğuna bağlıdır. Nitekim insan ruhu tanrısal olan ateşin bir parçasıdır.⁹⁶ “Parlak ve kuru olan ruh, en iyi ve en bilgedir.”⁹⁷ Herakleitos’a ruh, “sıcak ve kuru hava” yani ateş olarak düşünülür. Ruhun en iyi ve en bilge hale gelebilmesi için onun en kuru ve sıcak havaya dönüşmesi gerekir. Yani ruh ne kadar sıcak ve yakıcıysa o kadar da saf ve bilge olur.⁹⁸ Ruh da tıpkı ateş gibi sürekli dönüşüm halindedir. Ruh kendisini duyular ve nefes yoluyla dışardaki ateş ve havadan yenilemektedir. Herakleitos ölümü şu şekilde açıklar: Ruh bedenden ayrıldığında yok olmaz. Dünyadaki ateşe geri döner. Ölüm, ruhtaki ateş ve suyun birbirlerine üstünlük kazanmasıyla gerçekleşir. Şöyle ki haz arayan ruhlar için zevk, ruhun nemlenmesidir ve su haline gelmek de ruhun ölümüdür. Diğer açıdan en az neme sahip olan ruh en iyisidir. Ama yine de ateşin suya üstünlük sağlaması ölüme sebep olur.⁹⁹

Sonuç olarak Herakleitos’un ateşiyle ilgili şöyle söylenebilir. Ateş devinimin, değişimin, çatışmanın, çokluğun altında yatan birliğin yasalarını yani logosu somut olarak niteler. Ateş, somut görüntüsünün dışında yanma özelliğinden dolayı değişimin kendisini soyut olarak anlatır. Şimdi ise filozofun kuramındaki değişim yasasını ele almaya çalışacağız.

⁹⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.107.

⁹⁶ Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, s.77.

⁹⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 118, s.273.

⁹⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 118, çevirenin yorumu, s.273.

⁹⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 118, s.273.

2.2. DEĞİŞİM VE DEVİNİM

Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. Varlık dünyasındaki her şey ateşten meydana gelir. Ateşin kendisi sürekli bir değişim içindedir. Dolayısıyla bu değişim ve dönüşüm arkheden yani ateşten kaynaklanmaktadır. "Çünkü ateş bildiğimiz gibi bir an bile hareketsiz kalmayan, sürekli olarak hareket içinde olan bir varlıktır. O halde ateşten meydana gelen varlıkların ve bütün evrenin aynı özelliklere sahip olmasından, yani sürekli hareket, oluş ve akış içinde olmasından daha doğal bir şey olamaz."¹⁰⁰ Böylelikle evrende her şey sürekli değişerek aslında aynı şeyin bir başka halini almaktadır. Ateş havanın ölümünü, hava da ateşin ölümünü yaşamaktadır. Bir fragmanda "Ateşin ölümü havanın doğumudur; havanın ölümü suyun doğumudur"¹⁰¹ diye geçer. Bu dönüşüm ve değişim iki türlü devinimi içerir. Birinci devinim yukarıdan aşağıya doğrudur ve bir yoğunlaşmadır. Ateş sırasıyla hava, su ve toprağa dönüşür.¹⁰² İkinci türden devinim ise yukarıya doğrudur ve daha çok gevşeme yoluyla olur. Toprağın suya ve havaya dönüşmesidir.¹⁰³ Böylelikle devinim dönüşümü sağlayarak ateşten oluşan şeyler yeniden ateşe dönüşür.

Evrende değişmeden kalan, yeni bir varlığa dönüşmeyen hiçbir şey yoktur. Herakleitos bu noktada kendinden önceki filozofları eleştirerek, onların boşuna evrende kalıcılık ve süreklilik aradıklarını söyler. Ona göre evrende mutlak bir değişme söz konusudur ve her şey bir başka şeyin yıkımı ve ölümüyle varlığa gelir. Daha sonra da yok olup gider. A. Arslan'ın deyişiyle: "Herakleitos'un bu öğretisi veya öğretisinin bu sonucu, aslında onun olmayan, ancak onun düşüncesini çok güzel bir tarzda özetler gibi görünen "Her şey akar" cümlesinde en iyi ifadesini bulmuştur."¹⁰⁴ Herakleitos'un "Her şey akar" deyip demediği kesin olmamakla birlikte, mutlak değişimi vurgulayan fragmanları olduğu bir gerçektir. Bu fragmanlar üzerinden değişim kavramını incelemeye devam edelim:

"Aynı ırmaklara girenlerin üzerinden farklı sular akar; ruhlar nemli olandan buharlaşırlar."¹⁰⁵

"Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz. Biziz ve biz değiliz."¹⁰⁶

¹⁰⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

¹⁰¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 76, s.185.

¹⁰² Herakleitos, *Fragmanlar* 60, s.151.

¹⁰³ Herakleitos, *Fragmanlar* 60, s.151.

¹⁰⁴ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

¹⁰⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 12, s.53.

“Herakleitos’a göre, aynı ırmağa iki kez girilmez.”¹⁰⁷

İlk fragmanda sözü edilen, bir tek nehirden sürekli olarak yeni suların akmasından dolayı aynı nehre iki defa girilmesinin mümkün olmadığıdır.¹⁰⁸ Nehir akıp gittiğinden o aynı nehre iki kez giremeyeceğimizi belirtir. Irmak örneği Herakleitos’ta her bir nesnedeki değişimin mutlak olarak sürekliliğini vurgular.

Yukarıda söz ettiğimiz ırmak fragmanlarından Herakleitos’a ait olan ilk fragman yani on iki numaralı fragmandır. Diğer fragmanlar ise on iki numaralı fragmandan türetilmiştir.¹⁰⁹ Platon ise aynı nehre iki kez değil, bir kez bile girilemeyeceğini söyler. Buna neden olarak da Herakleitos’un kuramından yola çıkılarak “aynı nehirden” söz edilmesinin mümkün olmamasıdır. Çünkü Platon açısından, evrendeki her şeyin değiştiğini ileri süren biri hiçbir şeyle ilgili olarak “aynı” kelimesini kullanamaz. Hatta onun kendi kendisinin aynı olduğunu veya aynı kaldığını ileri sürer. Yine Aristoteles de Herakleitos’a bazı şeylerin değişip bazı şeylerin değişmediği tezini değil, her şeyin her an değiştiği tezini mal eder. Buradan çıkışla da Herakleitos’un çelişmezlik ilkesini inkar ettiği sonucunu çıkarır.¹¹⁰ Aristoteles *Metafizik* adlı eserinde şöyle söyler:

“Belki de eğer birisi Herakleitos’un kendisini sorguya çekmiş olsaydı, onu aynı özne hakkında çelişik önermelerin hiçbir zaman mümkün olmadığını itiraf etmeye mecbur ederdi. Çünkü Herakleitos’un bu görüşü benimsemesinin nedeni, son tahlilde onun neyi içerdiğini anlamamış olmasıdır.”¹¹¹

Yukarıda vermiş olduğumuz fragmanlardan sadece Herakleitos’ ait olduğu düşünülen on iki numaralı fragman dışındaki fragmanların radikalist Herakleitosçuların örneğin Kratylos’un tezlerini Herakleitos’un kendisine atfettiği yorumcular tarafından söylenir. Aynı şekilde Aristoteles ve daha sonrakilerin de bu tutumu devam ettirdikleri ileri sürülür.¹¹²

“Herakleitos’un kendisinin bu evrensel akış öğretisinin özdeşlik ilkesinin inkârına varan kuvvetli biçimini değil de daha önce işaret ettiğimiz gibi bu ilkenin inkârına kadar gitmeyen daha zayıf bir biçimini savunmuş olması daha muhtemeldir. Herakleitos’un söylemek istediği de herhalde

¹⁰⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 49a, s.129.

¹⁰⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 91, s.217.

¹⁰⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

¹⁰⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 12, s.53.

¹¹⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

¹¹¹ Aristoteles, *Metafizik* 1062 b, s.457.

¹¹² Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

budur.; yani bir nehirden sürekli olarak yeni suların akmasından ötürü “aynı” nehre iki kez girilmesinin mümkün olmadığıdır, yoksa “aynı nehirden” bahsedilmesinin mümkün olmadığı değildir.”¹¹³

Aristoteles Herakleitos’un sıkı takipçilerinden olan Kratylos’un her tarafta ve her şeyde olan değişim vurgusunu daha da ileri götürdüğünü şöyle belirtir:

“Kratylos sonunda hiçbir şey söylememek gerektiği düşüncesine ulaşmıştı. Ve sadece parmağını sallamakla yetinmekteydi. O, Herakleitos’u aynı ırmağa iki kez girilemeyeceğini söylediğinden ötürü kınamaktaydı. Çünkü kendisine göre ona bir kez bile girilemezdi.”¹¹⁴

Kratylos aynı ırmağa iki kez girebilmek bir yana aslında ırmağa hiç girilemeyeceğini ileri sürerek evrendeki değişim ilkesini en uç noktaya taşır. Böylece, bir taraftan nehir sürekli değişmekteyken; bir taraftan da nehre girecek olan da değiştiği için bir nehirden söz edilemeyeceği gibi, nehre girenden de söz edilemez. Bundan dolayı fragman 49a’da denildiği gibi “Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz. Biziz ve biz değiliz.” Bu fragman ve on iki numaralı fragmanda “ırmaklar”dan söz edilirken Herakleitos’un kendisine ait olduğu düşünülen yukarıda verdiğimiz fragmanda (fragman 91) “ırmak”tan söz edilir. Bu fragmanda ırmak, sürekli aksa bile kendi özdeşliğini korur. Suları değişir ama ırmak aynı kalır. Nesnelere dünyası sürekli değişim içindeyken kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.¹¹⁵

Şimdi akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba evrende her şey sürekli bir değişim içindeyken nasıl oluyor da bize sabitmiş gibi görünüyorlar? Herakleitos, sürekli akış ve değişimin altında yatan iki değişmez varlığı kabul eder. Birincisi bu değişim içinde değişmeden kalan şey tözün miktarıdır. Ateşin, aşağıya ve yukarıya doğru gerçekleşen, önce bir şey olurken daha sonra başka bir şey olan hareketi sırasında değişen şeyin yani ateşin, miktarı değişmez. İkinci neden ve daha önemlisi ise değişmelerin kendisi bir ölçüye, değişmeyen yasaya göre gerçekleşir. “Ateş ölçü ile yanar ve ölçü ile söner.”¹¹⁶ Bu yasaya filozof “logos” adını verir. Yani değişende değişmeyen, değişmenin kendisine göre gerçekleştiği yasa, logostur Her şeyin kaynağı olan, ateşin en saf şekilde kendisinde bulunduğu güneş bile bu yasaya itaat etmek zorundadır.¹¹⁷ “Helios (güneş) bile ölçülerini aşamaz. Aşarsa Dike’nin (adalet tanrıçası) yardımcıları olan Erinysler

¹¹³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.102.

¹¹⁴ Aristoteles, *Metafizik* 1010 a 10, s.220.

¹¹⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 97, çevirenin yorumu, s.217.

¹¹⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 30, s.89.

¹¹⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.103.

onun peşinden ayrılmaz.”¹¹⁸ Yani ateşin bu saf hali güneş bile bu yasaya uymak zorundadır.

Genel olarak özetleyecek olursak, Herakleitos’tan önceki Antik Yunan düşünürleri evrenin belirli bir zamanda belirli bir maddeden evrilerek oluştuğunu, kozmos haline dönüştüğünü düşünmekteydiler. Herakleitos’ta ise bir başlangıç fikrine rastlanmaz, evren ona göre hep vardır. Öncesiz ve sonrasızdır. Ona göre kozmosun kendisi bir bütün olarak olmasa da içindeki varlıklar daimi ve sürekli olarak yer değiştirmekteydi. Yani “sonsuz hareket nesnelere varlığında bulunmaktadır, hareket olmasa bu varlık hiçbir zaman ortaya çıkamazdı.”¹¹⁹ Varlıklar sürekli yer değiştirerek yeni varlıkları ve olayları meydana getirirler. Başka bir deyişle değişim ilkesi, dünyanın oluşum sürecini destekleyen, yardım eden bir ilkedir. Herakleitos’un evrenindeki bu yapı ateşten meydana gelmiştir, ateş değişiminin altında yatan kalıcı unsur ve değişimin kendisidir. Ve bu yapının da temelinde zıt unsurlar vardır. Kozmostaki her şey zıt unsurların bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir. Ama bu zıt unsurlar rastgele bir araya gelmezler, onlar belirli bir yasaya göre bir araya gelirler. İşte bu değişim de zıt unsurların yer değişmesinden oluşur. Ancak bu değişime ve dönüşüme rağmen evrenin yasası ve çerçevesi asla değişmez.¹²⁰ “Değişimin ardında bulunan “aynı” şey “duran” bir şeydir. Sonsuz meydana-geliş içinde sonsuz var-oluş gizlidir. Schiller bunu şu dizelerle anlatır:

“Her şey sonsuz olarak dönüp değişse de

Durgun bir ruh yerindedir bu değişimde.”¹²¹

Herakleitos değişimin altında yatan bu birliği *logos* olarak adlandırır. Herakleitos’un ateşinin madde olmak açısından diğerleriyle farkı yoktu, sadece ateş değil evrendeki tüm diğer şeyler de hareket halindeydiler. Ateşin önemi ise bir madde olarak değil değişimdeki birliği ifade etmesinde yatmaktaydı. Dolayısıyla sürekli değişen maddi bir ateşten söz edileceği gibi değişimin altında yatan birliği temsil eden *logos* anlamındaki ateşten de söz edilebilir. Yani Herakleitos hem doğadaki sürekli değişimi hem de değişimin altında yatan birliği savunmaktaydı. Bir fragmanda değişimin altında yatan değişmez olanın önemini şu şekilde vurgular: “Dönüşerek

¹¹⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 94, s.223.

¹¹⁹ Kranz, *Antik Felsefe*, s.66.

¹²⁰ Cengiz Çakmak, *Herakleitos*, s.56.

¹²¹ Kranz, *Antik Felsefe*, s.66.

dinlenir”¹²²

Peki Herakleitos'ta bu değişim nasıl gerçekleşmektedir? Şimdi ise evrenin varlığını borçlu olduğu bu değişimin dayandığı ilke olan karşıtların çatışmasını ele almaya çalışalım.

2.3.KARŞITLARIN ÇATIŞMASI VE BİRLİğİ

Herakleitos evrende bulunan tüm şeylerin bir değişim ve oluş içinde olduğunu ileri sürer. Evrenin arkhesinin ateş olduğunu, her şeyin ateşten geldiğini ve yine ona döneceğini ve böylece evrenin varlığını akış içinde sürdürdüğünü savunur. Herakleitos'a göre sürekli devinim ve değişimin olduğu bir yerde varlıktan söz edemeyiz. Sürekli değişimin olduğu bir yerde ancak *oluş* 'tan söz edilebilir. Her şey sürekli bir oluş içindedir. Herakleitos'taki evrensel oluş teorisinin temelinde karşıtların savaşı yer alır. Filozofa göre her şeyin temelinde çatışma ve savaş vardır. Herakleitos “Savaş her şeyin babası ve kralıdır: Kimini Tanrı, kimini insan olarak ortaya çıkarır; kimini köle, kimini özgür kılar.”¹²³ der. Herakleitos'ta savaş, kozmik ve antropolojik olmak üzere iki açıdan ele alınır. Oluşun nedeni olan bu savaş, bir arada bulunan karşıt öğelerin birbiriyle savaşır. Bu çatışma ve savaşın sonunda nesnelere var olurlar.¹²⁴ Herakleitos 53. fragmanda “baba” niteliğini savaşa atfetmek ile her şeyin kaynağında savaşın bulunduğunu ve “kral” nitelemesi ile de başlattıktan sonra savaşın oluş alanını terk etmeyerek, onu yönetmeye devam ettiğini söyler.

Bir başka fragmanda Herakleitos oluşun nedeninin çatışma olduğunu şu şekilde dile getirir. “Savaşın her şeyde ortak ve adaletin çatışma olduğu ve her şeyin zorunluluk sonucu çatışmayla meydana geldiği bilinmelidir.”¹²⁵ Filozof, bu fragmanda adalet ve çatışmayı bir araya getirir, hatta daha da ileri giderek onların aynı olduğunu söyler. O'na göre adalet, her şeyin kendi sınırları ve ölçüleri içerisinde kalmasıdır. Nesnelere doğaları ve sınırları ise karşıt unsurların arasındaki çatışma aracılığıyla belirlenmiştir. Herakleitos'ta adalet düşüncesinin ortaya koyulma şekli de anlaşılacağı üzere kaotik bir durum ortaya çıkmaz, tam aksine bir düzenlilik olduğu görülür. Ancak Herakleitos'a göre doğanın düzen gibi bir amacı yoktur: “Yaşam, taşları ileri sürerek

¹²² Herakleitos, *Fragmanlar* 84a, s.201.

¹²³ Herakleitos, *Fragmanlar* 53, s.137.

¹²⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 53, s.137.

¹²⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 80, çevirenin yorumu, s.193.

oynayan çocuktur. Krallık çocuğundur.”¹²⁶ Bu fragmanda yaşamdan kast edilen, ateşin dönüşümleridir, dolayısıyla oluşu bir oyuna benzetir. Ateşi oyun oynayan bir çocuğa benzetir. Nietzsche’nin ünlü benzetmesiyle “o deniz kıyısında kendine kumdan tepeler yapan, sonra bir tekmede onları yıkan bir çocuktur.”¹²⁷ Çocuk nasıl sadece oyalanmak için eğlence olsun diye bu işleri yaparsa ateş de herhangi bir üst ereği olmaksızın ancak belirli ilke ve kurallar içerisinde bu oyunu oynamaktadır.

Herakleitos’a göre evrendeki her şeyin devamının sağlanması için karşıt unsurlardan meydana gelmeleri gerekmektedir ve bu, varlıklar için iyi bir şeydir. Bir fragmanda bu durumu şöyle örneklendirir. “Uzlaşmaz şeylerin kendi aralarında nasıl uzlaştığını anlamazlar. Karşıt dönüşlerin uyumu; yay ve lirdeki gibi.”¹²⁸ Bu fragmanda uzlaşmaz şeylerden kast edilen “bir araya gelmeyen, farklı yönlere giden” şeylerdir. Cengiz Çakmak bu fragmanın 8. ve 10. fragmanla birlikte ele alınması gerektiğini düşünür. Fragman 8’de “Karşıt olan şeyler bir araya gelir ve uzlaşmaz olanlardan en güzel uyum ortaya çıkar.”¹²⁹ der filozof. Yine 10. Fragmanda şöyle belirtir: “Bağlanışlar; bütünler ve bütün olmayanlar, bir arada duran ve ayrı duran, birlikte söylenen ve ayrı söylenen. Her şeyden bir, bir’den her şey.”¹³⁰ Bu fragmanlardan da anlaşılacağı gibi birbirine karşıt olan güçlerin bir araya gelmesi uyumu oluşturur. 51. Fragmanın ikinci cümlesinde uzlaşmaz ve zıt şeyleri daha somut olan yay ve lir üzerinden anlamamızı bekler. Yay, çubuk ve telden oluşur, çubuk kısmının uçları, dışarıya doğru güç harcayarak ipten kurtulmaya çalışırken, ip, çubukları içeriye doğru çekerek güç harcar. Yayın meydana getiren de bu iki karşıt gücün gerilimidir. Bu karşıt güçlerin geriliminden ortaya çıkan da en güzel uyumdur. Fakat biz bu karşıt güçlerin gerilimini gözlerimizle göremeyiz. Görebildiğimiz şey bir bütün ve birlik olarak yaydır. Fakat aslında yayın doğasını oluşturan, bu zıt güçlerden oluşan harmonidir. “Görünmeyen uyum görünenden daha iyi.”¹³¹ ve “Doğa saklanmayı sever”¹³² fragmanlarından da anlaşılacağı üzere zıtlar arasında çatışmanın görülmemesi ve gizlenmesinin nedeni karşılıklı çatışmanın, bir birliği ortaya çıkarmasıdır. Bu şekilde karşıtlar arasındaki savaş, uyuma ve birliğe dönüşür.

¹²⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 52, s.135.

¹²⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.104.

¹²⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 51, s.133.

¹²⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 8, s.45.

¹³⁰ Herakleitos, *Fragmanlar* 10, s.49.

¹³¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 54, s.139.

¹³² Herakleitos, *Fragmanlar* 123, s.283.

Herakleitos'a göre sürekli değişim ve oluşun temelinde evrende durmaksızın devam eden savaş ve çatışma bulunmaktadır. Zıtların çatışması sonucunda evrende kaos değil bir düzenlilik tesis edilmektedir. Peki şimdi acaba doğası gereği kaos sonucunu doğuran savaş nasıl oluyor da düzenli bir evreni ortaya çıkarmaktadır? Çatışma ve düzeni birlikte dile getiren filozof, zıtların sadece çatışmadığını onların birlik içerisinde olduğunu söylemektedir. Herakleitos bir oluş filozofu olmakla birlikte aynı zamanda evrende çokluk olduğunu savunur. Evrendeki çokluğu öğretisinin temelinde yerleştiren filozof, çokluk olmaksızın varlığın olamayacağını ileri sürer. Fakat aynı zamanda çokluğun da bir birliğe dayandığını söyler. Sonuç olarak evrenin aynı zamanda bir ve çok olduğunu düşünür.¹³³ Anaksimandros da karşıtların çatışma içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Fakat O bu çatışmayı bir adaletsizlik olarak niteler. Şeylerin varlığa gelmesi diğerlerine karşı işlenen bir suçtur ve adaletsizliktir. Onun sisteminde mutlak bir kazanan ve bozulan bulunduğundan Herakleitos'taki gibi karşıtların birliği öğretisine ulaşamamıştır. Herakleitos'a göre çatışma sonsuz bir süreçtir. Herakleitos'un ifade ettiği şeyler arasında en çarpıcı olanı belki de iyi ve kötü olan şeyin aslında aynı şeyler olduğudur. Buradan kast edilen iyi ve kötünün aynı şeyler olduğu değildir. Bir şeyin iyi olabilmesi için onun daha önce kötü olması gerekir. Ya da bir şeyin kötü olması için daha önce iyi olarak var olması gerekmektedir.

Şimdi ise "Karşıt olanlar yani çokluk ile birlik arasında nasıl bir ilişki vardır?" sorusunu irdelememiz gerekir. Çünkü bu soru filozofun doğa anlayışını ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Yani öncelikle bir vardır da, kendisini çokluk olarak mı ifade etmektedir? Yoksa öncelikle zıt olanlar vardır da, bunların arasındaki ilişkiden mi bir çıkmaktadır? Temelde bu yaklaşımlar iki farklı doğa görüşünü ortaya koyar. Öncelik zıt olanlara verildiğinde doğada var olanlar bu zıt olanlar arasındaki mekanik ilişkiden ortaya çıkacaktır. Fakat öncelik *bir* yani *logosa* verilirse organik bir doğa anlayışı ortaya çıkacaktır. Herakleitos'un bu iki farklı doğa anlayışından hangisine sahip olduğunu anlamak için öncelikle bu konuyla ilgili fragmanlara bakmamız yerinde olacaktır. Bu fragmanlardan zıt olanların mı yani çokluğun mu yoksa birliğin mi önce var olduğunu yorumlayalım

¹³³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.101.

“Çoğunluğun öğretmeni olan ve çok bildiği söylenen Hesiodos gece ile gündüzün ne olduğunu bilmezdi. Gece ile gündüz birdir.”¹³⁴

“Deniz hem en saf hem de en kirlidir. Balıklar için içilebilir ve can verici; insanlar için içilemez ve öldürücü.”¹³⁵

“İhtiyaç ve tokluk”¹³⁶

“İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır”¹³⁷

Bu alıntılardan 61 numaralı fragmanda filozof göreliliği ön plana çıkararak birlik fikrinden vazgeçer gibi görünür. Şöyle ki denizin “hayat verici” ve “öldürücü” olması kendi yapısındaki zıt olanların birliğinden değil, iki farklı tecrübeden dolayı ortaya çıkan bir durumdur.¹³⁸ Bu şekilde birlik fikri gözden kaybolacaktır Fakat bu noktada Herakleitos’un böyle bir konuma sahip olmadığını belirtmek zorundayız. Başka bir fragmanda şöyle belirtir: “Tanrı için her şey güzel, iyi ve hakçadır. İnsanlar için ise bazı şeyler hakçadır, bazı şeyler hakça değildir.”¹³⁹ Böylece Herakleitos doğadaki her şeyin bir olduğunu söyler. Fakat doğaya logosun bakış açısıyla bakamayan kimseler doğadaki unsurların, bazılarının göre şöyle bazılarının göre ise böyle olduklarını düşünmektedirler.

Herakleitos karşıtların birliği kuramında *bir*’e açıkça öncelik vermektedir. Diğer iki fragmanda (57 ve 60) doğayı üreten karşıtlardan söz edilir. Ve bu nokta birlik konusunu incelememiz açısından önemlidir. Bu iki fragmanda inen ve çıkan yol ile gece ve gündüzün bir ve aynı şeyler olduğu söylenir. Güneşin günlük hareketleri sonucunda meydana gelen gece ve gündüz, günün doğasını oluşturan iki karşıt öğedir. Gece ve gündüz, güneşin tek bir hareketiyle oluşurken, güneş *bir* olmasından bir şey kaybetmez. İki farklı şey olarak görünen gece ve gündüz esasen güneşin kendini karşıtlar halinde göstermesidir. Aynı bakış açısıyla 60. fragman için de benzer şeyler söylenebilir. “İnen yol” ve “çıkan yol” iki ayrı karşıt olarak doğayı ve oluşu meydana getirmezler. Tam aksine logos ateş olarak birdir. Ve ateş, birliğinden hiçbir şey kaybetmeden kendisini inen ve çıkan yol olarak göstererek oluşu meydana getirmektedir. Böylelikle Herakleitos oluşu, *bir*’in karşıtlar şeklinde kendini açması olarak açıklar.

¹³⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 57, s.145.

¹³⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 61, s.153.

¹³⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 65, s.161.

¹³⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 60, s.151.

¹³⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 61, s.153.

¹³⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 102, s.241.

Herakleitos, ateşin bölünmesinde dahi bir olarak kaldığını 65. fragmanda vurgular. Cengiz Çakmak yorumunda şöyle belirtir:

“İhtiyaç veya açlık, oluş sürecinde nesnelere ortaya çıkmasına ve ateşin kozmik düzenine işaret eder. Tokluk ise bir nesnenin ölümü, dağılması, ateşe dönüşmesi anlamına gelir. Kozmik düzen aynı anda hem ihtiyaç hem de tokluktur. Ölüm ve yaşam birlikte mevcuttur.”¹⁴⁰

Bu fragmanda ateşin kendisi açlık ve tokluk olarak düşünülür. Fakat ateş, ihtiyaç ve tokluk olmak açısından iki farklı harekete sahip değildir. Şöyleki ateş bir açıdan kendisi olarak kalabilmek için ateş olarak kalma eğilimindedir, yani yakacağı şeylere *ihtiyaç* duymaktadır. Diğer taraftan ateş bir *tokluğa* da işaret eder çünkü ateş olması nedeniyle yakmış ve dönüştürmüştür. Ateş tokluk ve açlık olması açısından bir ve aynı şeydir. Sonuç itibarıyla ateş kendisini karşıtlar veya çok olarak açmakta ve birliğinden bir şey kaybetmemektedir.

Herakleitos öğretisinde önceliği *bir* olana vermekte ve ateş, kendi birliğinden bir şey kaybetmeden karşıtlar olarak kendisini açıklamaktadır. Böylece ateş, dönüşüm ve değişimle birlikte doğa ve oluşu meydana getirir. Şu fragmanda filozof, öğretisindeki bu noktayı en net ifadesiyle dile getirir:

“Tanrı gece ve gündüz, yaz ve kış, savaş ve barış, tokluk ve açlıktır. Ancak o (tanrı), ateşin yaktığı bir tütsüden yayılan ve herkesin kendince ad verdiği koku gibi başkalaşır.”¹⁴¹

Görüldüğü üzere tek tek tüm karşıtlar değil her şey, birdir ve tüm zıt olanlar Tanrıda toplanmaktadır. Karşıt olan varlıklar Bir’in, yani ateşin, yani logosun farklı açılımlarıdır. Evrende her şey değişirken ve karşıtlar savaşıırken, değişmeden kalan ve yasa olarak adlandırılan *logos*’tur. Herakleitos’un öğretisinin en temel kavramı olan logosu ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız.

2.4. LOGOS

Öncelikle Guthrie’nin logos’a yüklediği anlamlardan söz etmek istiyoruz. Buna göre *Logos* (1) Herakleitos’un sözel anlatım kazandırdığı fakat bu anlatımdan bağımsız ebedi bir gerçeklik, (2) bu gerçekliğe konu olan şey, yani her şey olan bir ve (3) her şeyi düzenleyen, aklımızı da borçlu olduğumuz tanrısal akıl sahibi ilkedir.¹⁴²

¹⁴⁰ Herakleitos, *Fragmanlar* 65, s.161.

¹⁴¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 67, s.165.

¹⁴² W.K.C.Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılar*, Çev. Ergün Akça, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2011, s.4.

Şöyle ki evrene egemen olan Tanrısal akıl olan logos, kozmosun düzenli ve tutarlı bir biçimde var olmasını sağlamaktadır. Logos her şeyin kendisine göre meydana geldiği ve hiçbir şeyin kendisinden bağımsız hareket edemediği bir kozmik yasa ve düzendir.

Herakleitos'un kuramında yer alan en temel kavram logostur. *Logos* anlayışı, ateş, devinim ve değişim, karşıtların birliği ve çatışması gibi kavramların temelinde bulunan ve onları kuşatan özlü bir kavramdır. Çalışmamızın şimdiye kadarki bölümünde ayrıntılı olarak yer vermeye çalıştığımız bu kavramlar logos kavramı etrafında toplanmaktadır. Felsefe tarihinde bu kavramı ilk kullanan filozof Herakleitos'tur. W. Kranz bu noktayı şöyle dile getirir:

“Herakleitos'un insanlara bildireceği, fakat hiçbir zaman anlayamayacakları bu yeni, o zamana kadar işitilmemiş şey nedir? Bu her şeye hükmeden bir tek Tanrısal dünya kanunudur, *logos*'dur. Yabancı dile çevrilemeyen bu deyim aynı zamanda söz, düşünce, anlam, akıl anlamlarına gelmektedir. Herakleitos bu dünya kanununu sezgi (intuition) yoluyla, evrenin derinliklerine dalarak buluyor ve sonsuz *logos*'un dili olarak kutupluluğu ortaya koyuyor.”¹⁴³

Görüldüğü üzere Herakleitos, o zamana kadar söz edilmeyen *logosu* bir doğa yasası olarak belirler. *Logos* evrendeki düzeni ve yasayı inşa eden, uyumu sağlayan bir yasadır. Biz de Herakleitos'un doğa anlayışını oluşturan *logosu* diğer üç temel öğretiyile birlikte ele almaya çalışacağız. Bu üç temel öğretiyi şöyle sıralayabiliriz:

1. Bilindiği üzere evrende sonsuz bir değişim ve devinim vardır, değişim zıt unsurların yer değiştirmesiyle devam eder.
2. Evrendeki her şey zıt unsurların bir araya gelmesi ve çatışmasıyla oluşur.
3. Evrenin arkhesi ateştir ve ateş değişiminin kendisidir.

Herakleitos evrendeki her şeyin bir akış içinde bulunduğunu ve doğadaki devinimin de sonsuz olduğunu düşünür. Sürekli değişimin temelinde bulunan şey ise karşıtlar arasındaki savaş ve çatışmadır. Zıtların çatışması düzenli bir kozmosu oluşturur. Düzenli olan kozmosun doğması, zıtların çatışması sonucu oluşan bu değişim, belirli bir yasaya uygun olarak gerçekleşir. İşte değişimin kendisine göre gerçekleştiği bu yasayı Herakleitos *logos* olarak adlandırır. Platon bir eserinde bunu

¹⁴³ Kranz, *Antik Felsefe*, s.57.

şöyle özetler:

“Herakleitos ateşi(pyr) koymuş ana madde olarak ve değişmenin ilkesi diye de “savaş-barış”, “açlık-doygunluk” gibi karşıtları kabul etmiş. Bununla da yetinmeyip değişmezliğin ilkesi “logos” var demiş: Her şeyin ilkesi, her şeyin yapısını gösteren, her zaman var olan logos.”¹⁴⁴

İşte Herakleitos ile birlikte felsefi anlamda ilk kez kullanılan logos, evrende bulunan her şeyin ilkesi ve her zaman var olandır. Herakleitos’un *logosu* evreni düzenleyen ilke olarak gördüğünü şu fragmandan daha net anlıyoruz:

“Bu her zaman mevcut olan logos’u insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu logos’a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımın karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar...”¹⁴⁵

Herakleitos fragmanlarında *logos* kavramını üç farklı anlamda kullanır: 1. Söz söyleme, anlatma ve söylem 2.Yasa, kural, ölçü, ilke ve miktar 3. Saygınlık ve ün. Bu fragmanda ise her şeyi çekip çeviren, her şeyin kendisine göre sürüp gittiği bir kural, ilke veya yasa anlamında kullanmıştır.¹⁴⁶ Daha önceki bölümümüzde her şeyin kendine dayandığı ve kendisinden çıktığı şeyi ateş olarak belirlemiştik. Herakleitos bu fragmanda da kozmik ateşi *logos* ile aynı anlamda kullanır.

Şu ana kadar logos kavramının genel olarak hangi anlamı taşıdığını ve ayrıca Herakleitos’un öğretisinde özel olarak taşıdığı anlamları ayrıntılı olarak incelemeye çalıştık. Şimdi ise filozofun sistemindeki bu temel öğretiyi daha yakından ele almak için, fragmanlarda geçen *logos* kavramına bir göz atalım.

“Bu her zaman mevcut olan logos’u insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu logos’a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımın karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar. Uykudayken ne yaptığımı unutan insanlar gibi bunlar da uyanırken ne yaptıklarının farkında değiller.”¹⁴⁷

“Beni değil logos’u işiterek her şeyin bir olduğunu kabul etmek bilgeliktir.”¹⁴⁸

Bu iki fragmanda anlatılan, logosun, kendisini dile getiren kişiden bağımsız bir

¹⁴⁴ Platon, *Parmenides* 250a-251c, s.7, İmge Kitapevi Yayınları 1996 Ankara

¹⁴⁵ Herakleitos, *Fragmanlar 1*, s.29

¹⁴⁶ Herakleitos, *Fragmanlar 1*, s.29, çevirenin yorumu

¹⁴⁷ Herakleitos, *Fragmanlar 1*, s.29, Cengiz Çakmak

¹⁴⁸ Herakleitos, *Fragmanlar 50*, s.131

varlığa sahip olduğudur. Ve Logos, işitilen bir şey olarak olayları yönetir ve oluşun evrensel bir tür yasasıdır. Diğer bir fragmanda ise logosun ortak olma özelliği vurgulanır: “Logos her şeye ortak olmasına karşın, çoğunluk sanki kendilerine özel düşünceleri varmış gibi yaşar.”¹⁴⁹ Bu fragmanda logos her şeyde ortak olan ve her şeyde bulunan olarak değerlendirilir. Ortak kavramı başka bir fragmanda biraz daha geliştirilerek şöyle söylenir: “Akla uygun konuşmak isteyenler, yasasına bağlı bir kentten daha güçlü bir şekilde her şeyde ortak olana sıkıca sarılmalıdır. Çünkü bütün insan yasaları tanrısal olandan beslenir. Bu tanrısal yasa her şeyi dilediğince yönetir ve her şeye fazlasıyla yeter.”¹⁵⁰ Yani bir sözün hakikatini ortaya koyabilmek için her şeydeki ölçü ve oran olan logosa sıkıca sarılmak gerekir. Dolayısıyla ortak olan logosu kavramak erdemdir. Herakleitos, bu ortak olan logosu kavrayan tek kişi olma iddiasındadır. Hakikatin, herkesin görebileceği kadar ortada olmasına rağmen, bu durumu kavrayamamak diğerlerinin suçudur. Fr 72 de söylediği gibi “Her zaman bir arada buldukları şeyle, evreni yöneten logos’la anlaşmazlığa düşüyorlar, her gün karşılaştıkları bu şeyler onlara yabancı geliyor.”¹⁵¹ Diğer bir fragmanda insanların içinde buldukları şaşkınlıktan söz eder: “Ahmak insanlar her söz (logos) karşısında şaşırılmayı sever.”¹⁵²

Fragmanlarla ilgili özetle şunları söyleyebiliriz: Her şeyde ortak olan akılsal ilke, logostur. Ve logos aynı zamanda düşünmeyi içerir ve insan zihniyle kavranabilir. Her şeye nüfuz eden, evreni düzenleyen ve evrensel olan bu yasa, aynı zamanda her şeyde ortaktır. Herakleitos fragman 114’de evrende düzeni meydana getiren bu akılsal güce logosa, sıkıca sarılmamız gerektiğini vurgular.¹⁵³ Kendilerinde ve evrende bulunan logosu göremeyen tüm insanları eleştirir. İnsanların logosu görememelerinin nedeni, kendileriyle ilgili herhangi bir arayışta bulunmamalarıdır. “Kendinize eş deyişle anlığımıza dönün, her şeye ortak olan doğruluğu (hakikati), logosu bulgulayacaksınız.”¹⁵⁴ Fragman 116’da söylediği gibi insanlar “kendini tanıma ve ölçülü olma”¹⁵⁵ gibi bir

¹⁴⁹ Herakleitos, *Fragmanlar 2*, s.33

¹⁵⁰ Herakleitos, *Fragmanlar 114*, s.26

¹⁵¹ Herakleitos, *Fragmanlar 72*, s.77

¹⁵² Herakleitos, *Fragmanlar 87*, s.207

¹⁵³ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılar*, s.436.

¹⁵⁴ W.K.C.Guthrie, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.50, Çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, Bknz: Herakleitos, *Fragmanlar 114*, s.265.

¹⁵⁵ Herakleitos, *Fragmanlar 116*, s.269.

yaşam sürmeyi hedef edinmemektedirler. İşte filozof “kendimi keşfettim”¹⁵⁶ diyerek, kendindeki ve evrendeki logosu keşfetmiş ve her şeyin logosa göre olup bittiğini görebilmiştir.

Görüldüğü üzere logos hem insan düşüncesi hem de evreni yöneten ilke olmak gibi bir özellik gösterir. Peki, acaba Herakleitos’ta logos nasıl bir yapıya sahiptir? Arkhe olan ateş, ondan önceki dönemde de maddi ve fiziksel bir yapıya sahip olarak ortaya konulur. Örneğin Pythagorasçılar ve Aneksimenes’te de benzer bir durum söz konusuydu. Aneksimenes’te hava, maddi terimlerle kendini göstererek hem evrenin tanrısal ve canlı maddesi hem de insan ruhunun ve zihninin ögesi olmaktadır. Dolayısıyla evrene akla dayalı düzeni getiren tanrısal güç, öncellerinde de fiziksel ve maddi bir varlık olarak kabul ediliyordu. Herakleitos’ta da benzeri bir durum görülür. *Logos*, evrende her şeyi düzenleyen, her şeye nüfuz eden ve her şeyde ortak olan bu yasa, maddi bir yapıdaydı.¹⁵⁷

Logos ile ilgili akla gelen farklı bir soru da şudur: Evrenin temeline konulan bu değişmez yasa olan *logos*, acaba evrenin dışında bir varlığa mı sahiptir? Herakleitos’un öğretisinde böyle bir düşünceye rastlanmaz. Tam aksine filozof evren ile Tanrıyı özdeş olarak kabul eder. O’na göre evren ve tanrı bir ve aynı şeydir. Söz konusu olan yasa yani logos evrene içkin, ateşin kendisi olan yasadır. Herakleitos’un evren anlayışı logosun, Tanrı ve ateş ile özdeş olduğu anlayışına dayanır.¹⁵⁸ Copleston da bu durumu şöyle özetler: “Tanrı evrensel logostur, tüm şeylere içkin evrensel yasadır ki tüm şeyleri bir birliğe bağlar ve evrendeki sürekli değişimi evrensel yasaya göre belirler.”¹⁵⁹ Evrendeki bu akılsal yasa olan logos, birliği ifade etmektedir. Ayrıca, Copleston Herakleitos’un bilgelikten Tanrı olarak söz ettiğinin belirtir. “Bilgelik tektir. Zeus adıyla anılmayı ister.”¹⁶⁰ Fragmanda bilgelik kavramıyla, tanrı veya benzeri bir varlık belirtilmek istenmektedir. Evrene hâkim olan bu tanrısal yasa herhangi bir erek taşımaz.

Herakleitos, logos seviyesinde olup biten her şeyin logos’a göre olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşım onun öğretisiyle ilgili önemli noktaları içermektedir. Tezimizin önceki bölümünde ortaya koymaya çalıştığımız kavramlarla ilintili olarak, sürekli savaş

¹⁵⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 101, s.237.

¹⁵⁷ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılar*, s.436.

¹⁵⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.103.

¹⁵⁹ Copleston, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler Ve Sokrates*, Çev: Aziz Yardımlı İstanbul: İdea Yayınları, 2009, s.35.

¹⁶⁰ Herakleitos, *Fragmanlar* 32, s.93.

ve çatışma içinde olan ve yine sürekli ve döngüsel bir değişim içinde olan şeylerin ilkesi, logostur. Zıt olan öğelerin çatışması bir kaosa değil bir düzene neden olmaktadır, çünkü bu savaş ve çatışma logos'a göre olmaktadır. Tüm insanlarda ortak olan logos, evreni düzenler. Logos'un bu noktadaki işlevi ateş ile özdeştir. Dolayısıyla ateşin logosu simgeleyen bir yönü vardır ve logosun maddi yanı ise ateştir. Herakleitos'un bu noktada, akılsal ateş düşüncesi ile her şeyi madde fikrinin ötesine geçmeden açıklamaya çalıştığını görüyoruz. Guthrie'nin deyimiyile "O kendi dönemi içerisinde zor olanı gözler önüne sermeye çalışmaktadır."¹⁶¹

Herakleitos'un logos öğretisiyle ilgili ikinci önemli bir nokta daha karşımıza çıkmaktadır. Evrendeki ve kendindeki logosu keşfeden insan, her şeyin bir olduğunu kabul eder. "Şimdiye kadar göz ardı edilen gerçeklik görünürde bağımsız ve çatışma içinde olduklarını sandığımız birçok şeyin aslında bir olduğu ve öte yandan bu birin çok olduğudur."¹⁶² Burnet bunu, Herakleitos'un felsefesinin en önüne koyduğunu ve diğerlerinden farklı olarak yeni bir keşif yaptığını söyler. Herakleitos'a göre tam da bu noktada bilgelik, karşıtların temelinde bulunan birliğin algılanmasıdır. İster adına ateş isterse *logos* denilsin, başlangıçta *bir* vardır. Ve bu *bir*'i karşıtların gerilimi oluşturur. İşte bu *bir* bölünerek kendisini karşıtlar olarak açılar. Kendisini karşıtlar olarak açılmasına rağmen *bir* yine *bir* olarak kalacaktır.

Her şeyde ortak olarak bulunan ve her şey için geçerli olan bu yasa, logostur. Herakleitos'un logos öğretisi aynı zamanda insan için de geçerlidir. Logos, tüm insanlar için olanak olarak bulunduğu halde insanlar ondan habersiz kalmışlardır. Filozof bu yasayı bildirmesine rağmen yine de tüm insanlar, bu yasadan habersizmişcesine hayatlarına devam etmektedirler. Filozofun yığınları küçümsemesine neden olan unsur da budur. İnsanın öncelikle yapması gereken kendindeki logosu keşfetmesidir, ancak daha sonra doğadaki logosu keşfedebilir. Yani filozofa göre keşif öncelikle insanın kendisinden başlar. Öyle görülüyor ki, Herakleitos, insanı dünya aracılığıyla değil, dünyayı insan aracılığıyla açıklamıştır. Logos mikrokozmos olan insanda da bulunur ve insan kendindeki logosu keşfederek makrokozmostaki logosu keşfedebilir. Bir fragmanda şöyle söyler: "Bütün yollarını yürüsen bile ruhun sınırlarına ulaşamazsın,

¹⁶¹ Guthrie, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.51.

¹⁶² John Burnet, *Erken Yunan Felsefesi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2013, s.109.

öylesine derindir ruhun logos'u"¹⁶³ Çakmak bu fragmanı şöyle yorumlar:

“Ruhun derin logosa sahip olması, kozmosa açılmasını ve kozmik logosla bağlantı kurmasını sağlar. Mikrokosmos ile makrokosmos arasındaki ilişkinin temeli burada bulunur. Herakleitos'ta kozmik logosla aynı malzemeden oluşan ruh, makrokosmosun küçük bir modelidir...”¹⁶⁴

Görüldüğü üzere Herakleitos'un insanda bulunan derin logos anlayışı, insanla ilgili görüşlerini açıklamamızı gerektirmektedir. Çünkü O'na göre insan da doğanın bir parçasıdır ve aynı logosa tabidir. Bu noktada anlatmak istediğimiz şey insanın, kozmik düzenin içindeki diğer şeylerden farksız olduğu değildir. Tam aksine vurgulanmak keşfeder ve daha sonra evrendeki logosu görür. Bununla birlikte makrokozmosta gerçekleşen süreçlerin aynı şekilde mikrokozmos olan insanda da gerçekleştiğini görüyoruz. Şu fragmanlara bakarak bu noktayı açıklayalım:

“Ruhları nemlendiren haz veya ölümdür. Biz onların ölümünü yaşarız, onlar bizim ölümümüzü yaşar.”¹⁶⁵

“Ruhu nemli olan biri, sakalı bitmemiş bir çocuk tarafından nereye götürüldüğünü bilmeyen sarhoş gibidir, yalpalar durur.”¹⁶⁶

“Parlak ve kuru olan ruh, en iyi ve en bilgedir.”¹⁶⁷

Doğada özdeş olarak karşımıza çıkan logos ve ateş, aynı şekilde insanda da kendilerini özdeş olarak ortaya koyarlar. Ruhun işleyişi ile doğanın işleyiş şekli birbirinden kopuk değildir. Antik Yunan düşünce dünyasında nemli ve ıslak olmak ruh için bilinçsiz bir durumda olmak olarak algılanır. Diğer yandan Herakleitos da, fragman 118'den anlaşılacağı üzere bilgelik ve kuru ruh arasında sıkı bir ilişki olduğunu düşünür. Doğada nasıl ki bilgelikle özdeş kılınan şey ateşse, insanda da en bilinçli olan yalnızca ateştir. İnsanın ruhu nemlendikçe kuruluşunu kaybedecek ve bilinçsiz bir duruma gelecektir. İnsanın bilinçsizlik durumu logostan yoksun olma anlamına gelir ve bu yoksunluk fragmanda da belirtildiği gibi nemlilik olarak tanımlanır. Ayrıca fragman 77 de ruhun nemlenmesine ve ölümüne sebep olan şeyin haz olduğu söylenir.

Herakleitos'ta insanın logos sahibi olması ateşin nitelikleriyle ifade edilir. “Herakleitos'ta ruh “sıcak ve kuru hava” (ateş) olarak değerlendirilir.”¹⁶⁸ Ruhun en iyi

¹⁶³ Herakleitos, *Fragmanlar* 45, s.119.

¹⁶⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 45, çevirenin yorumu, s.119.

¹⁶⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 77, s.187.

¹⁶⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 117, s.271.

¹⁶⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 118, s.273.

ve en bilge olması onun en sıcak ve en kuru hava haline dönmesiyle mümkündür. Ruh ne kadar sıcak ve yakıcıysa o kadar kuru ve bilge olur. Diğer yandan doğadaki var olan sürekli değişme ve oluş aynı şekilde insan için de geçerlidir. İnsan da sürekli bir akış ve değişme içinde bulunur:

“Ancak tıpkı evrende olduğu gibi insanda da zaman içinde değişmeyen ve kalan şey nedir?” sorusu akla gelmektedir. İnsan sürekli değişiyorsa o halde insanda birliği sağlayan şey nedir? Doğada her şey değiştiği halde şeylerin birliğini ve özdeşliğini sağlayan şey ne ise insanda da birliği sağlayan şey odur. “ İnsanda da sürekli olarak ateş su, su toprak olur. Ancak yine bunun tersine yukarıya doğru giden yol, yani tersi olan süreç de meydana geldiğinden insan hep aynı varlık olarak kalıyor gibi gözükür.”¹⁶⁹

Bilindiği üzere evrensel olan logos, tüm şeylere içkin yasadır ve tüm şeyleri birbirine bağlamaktadır. Evrendeki sürekli değişim evrensel olan yasaya göre belirlenir. İnsanın logosu da bu evrensel logosun bir parçası ve logosun yönlendirilmesidir. Ve tamda bu nedenle insan logosa ulaşmaya çalışmalı ve logos ile yaşamaya çabalamalı, tüm şeylerin birliğini ve değişmez yasınının egemenliğini anlamalı evrenin zorunlu ilkesine başkaldırmamalıdır. Çünkü logos her şeyi kapsayan, her şeyi düzenleyen ilkedir. İnsandaki logos ve bilinç yani ateşten öge değerlidir. Saf ateş bedeni bıraktığında geriye kalan su ve toprak, değersizdir.

¹⁶⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 118, çevirenin yorumu, s.273.

¹⁶⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.108.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HERAKLEİTOS FELSEFESİNİN YANSIMALARI

3.1. HERAKLEİTOS'UN PREKSOKRATİKLERE ETKİSİ

3.1.1.HERAKLEİTOS'UN BİLGİ KURAMININ SOFİSTLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Tezimizin birinci ve ikinci bölümünde Herakleitos'un doğa felsefesi ağırlıklı olarak anlatıldı. Bu bölümde öncelikle filozofun bilgi kuramından söz edeceğiz. Daha sonra Sofistler üzerindeki etkisini ele alarak, Herakleitos'un varlıkların sürekli bir değişim içinde olduğu öğretisini ele alarak epistemolojiye taşıyan Protagoras'ın, bilginin göreliliği olduğu düşüncesinden ve çıkarımlarından söz edeceğiz. Ayrıca diğer önemli bir sofist olan Gorgias'ın varlık öğretisini ele alacağız.

Herakleitos'a göre logos hem varlıkların temelinde olan kurucu öge, varlıksal yasa hem de bilginin ve aklın ilkesidir. Böylelikle logosun hem metafizik hem de epistemolojik düzlemde bir yapıya sahip olduğunu görüyoruz.¹⁷⁰ İnsan düşünme ve konuşma aracılığıyla varlıktaki yasa, çokluktaki birliği kavrar ve ifade eder. Varlıkların özü de logostan pay aldığından, düşünce varlığı kavrayabilir. Aslında düşünce ve varlık özdeştir. Herakleitos'un akılsal ve duyusal bilgi arasında yapmış olduğu ayrım bilginin kaynağı noktasında önemli bir yere sahiptir. Herakleitos bilginin kaynağı ve elde edilmesiyle ilgili üç aşamadan söz eder.

Bilginin elde edilmesindeki birinci yol, bilgiyi başkalarından öğrenmektir. Herakleitos, fragmanlarından da anlaşılacağı üzere, çok şey bilmeyi eleştirir. İnsanın sahip olması gereken bilgi, evren hakkındaki derin bilgidir. Bilgi edinmede kişi pasif değil aktif bir tutum içinde olmalıdır. Bir fragmanda şöyle belirtir: "Çok şey öğrenmek anlayışlı olmayı öğretmez. Öğretseydi, Hesiodos ile Pytagoras'a ve de Ksenophanes ile Hekataios'a öğretirdi."¹⁷¹ Herakleitos'tan önce Ksenophanes'in bilgi öğretisinin temelinde yer alan "çok şey bilme (polymathie)" Herakleitos açısından yığma bir bilgidir. Derinliğini araştırmadan çok şey bilmek varlığın hakikatini anlamada yetersiz

¹⁷⁰ Aristoteles, *Metafizik* 983b 30, s.92.

¹⁷¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 40, çevirenin yorumu, s.109.

kalır. Herakleitos “polymathie”ye tamamen karşı çıkmaz, sadece nous’un katkısı olmaksızın çok şey bilmeyi yetersiz görür.¹⁷² Ayrıca Herakleitos “çok şey bilme” ile ilgili bir başka fragmanda; “Pythagoras insanlar arasında en fazla araştırma yapmış kişidir. O kendi bilgeliğini bu incelemelerden seçtikleri üzerine inşa etmiştir. Çok şey bilmek kötü sanattır.”¹⁷³ Burada da yine başkalarından, anlamadan bilgi toplamak ve çok şey öğrenmek kötü bir sanat olarak nitelendirilir.

Bilgiye ulaşmadaki ikinci yol, kişisel deneyimler ve tecrübelerdir. Herakleitos bilgi konusunda görüleni ve duyulanı tercih eder. Ancak insanları, görmeyi ve duymayı bilmedikleri için eleştirir. Doğa ve toplum bir şekilde bizimle konuşur. Önemli olan görme ve işitme yoluyla bize ulaşan verileri değerlendirebilecek bir kavrayışa sahip olmaktır. Herakleitos’a göre duyular, aklın onların sağladığı verileri düzgün bir biçimde yorumlaması ile güvenilir bir kaynak haline gelebilir.¹⁷⁴ Duyular yoluyla nesnelere ilişkin izlenimleri ediniriz. İnsan uyanıkken duyum algıları açısından daha iyi bir durumdadır. Çünkü uykudayken nefes alma yolu hariç diğer tüm duyu yolları kapalıdır. Uyanıkken duyularımız vasıtasıyla gözlem yaparız. Kozmos da logos hakim olduğundan uyanıkken duyumlar aracılığıyla bizde bu logosu alırız. “Uykuda olmayanlar için tek ve ortak bir kozmos vardır. Uykuda olanlar ise kendi özel dünyalarına kapanırlar.”¹⁷⁵ Ancak uykudayken tıpkı duyu verileriyle olduğu gibi logosla da bağımız kopar. “Uykudaki insanlar da dünyadaki oluşa katılan emekçilerdir.”¹⁷⁶ Yine bir başka fragman da “Uykudaki insanlar gibi davranma ve konuşma.”¹⁷⁷ Uyku bilinçsizlik olarak görülür. Uyuyan insanlar kendi öznel dünyalarına kapanmaktadırlar. Herakleitos’a göre herkes logosu duysa da içeriğini anlamayabilir. “Budalalar dinlerken sağır gibiler; “varken, yoklar” deyişi onlara ne de güzel uyuyor.”¹⁷⁸ Burada işitmek ve anlamak arasında fark olduğu belirtiliyor.

Herkes logosu duyabilir ancak onu kendine dönen ve kendini araştıran bireysel ruhlar görebilirler. Bilgiye ulaşmadaki üçüncü ve en önemli yol ise insanın kendi kendisini araştırması ve keşfetmesidir. Herakleitos fragman 101 de “Kendimi

¹⁷² Herakleitos, *Fragmanlar* 40, s.109.

¹⁷³ Herakleitos, *Fragmanlar* 129, s.303.

¹⁷⁴ Çakmak, *Herakleitos-İlkçağ Felsefesi*, s.55.

¹⁷⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 89, s.213.

¹⁷⁶ Herakleitos, *Fragmanlar* 75, s.183.

¹⁷⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 73, s.179.

¹⁷⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 34, s.97.

keşfettim”¹⁷⁹ sözüyle kişinin kendisini tanımmasının öncelikli ve önemli olduğunu vurgular. Kendilerinden uzak bir ayrılık içinde olan kişiler öncelikle kendi kendilerini keşfetmekten sorumludurlar. “Bilgisizliği gizlemek en iyisidir.”¹⁸⁰ Burada bilgisizliğin farkına varılması gereken önemli bir nokta olduğu vurgulanır. Her yerde bulunan logos, yasa insanın ruhunda da vardır. Dolayısıyla insan onu duysa da ancak etkin hale getirdiğinde güç kazanacak ve evrensel aklın kendisi içinde geçerli olduğunu fark ettiğinde kullanabilecektir. Yasa ancak onu görebilen kişiler için vardır. Logos, birdir ve kendi bütünlüğü içinde bilenebilir. Fakat logosu, tüm varlığı ve anlamıyla değil de bize düşen görünen kısmıyla bilebiliriz. Herakleitos logosu “herkeste ortak olan akıl” olarak ifade eder. Ancak tek tek bireylerde onun yalnızca bir kısmı bulunur ve bunun bilincinde bulunmak da önemlidir. Yine fragman 35 de “Bilgeliği seven insanlar gerçekten çok şeyde araştırmacı olmalıdır”¹⁸¹ diyerek bilgi toplamanın önemi vurgulanır. “Bilgelik doğaya kulak vererek hakikatı söylemek ve doğru olanı yapmaktır.”¹⁸² Bilgelik, doğaya insan olmanın gereklerine uygun bir yaşam sürmektir. Keşfedilen şey artık logostur ve o her şeye nüfuz etmiştir, içkindir. Logosu görebilmek için sadece duyum algılarının vermiş olduğu nesneye bakmak yeterli olmayacaktır. Ama insanların çoğu bununla yetinirler ve logosu göremezler. Onu görebilenler sadece duyu verilerinin bilgisiyle yetinmeyecek, bunların ötesinde görünmeyen ve gizli olanın peşine düşecektir. Şöyle ki filozof açısından bilgelik sadece bilgiyi toplamakla değil olup bitenin anlamını kavramakla mümkündür. Yani duyu verilerinin işlenerek insan aklı tarafından anlamlandırılması söz konusudur Herakleitos evrende gizli bir yasanın bulunduğunu, kendisini geleneksel önyargılardan kurtaran insanın bu gizlerin incelenmesinde hazır hale gelebileceğini söyler. İnsan doğadaki gizemi iki şekilde araştırır. Biri kendi ruhunu araştırması, ikincisi ise doğanın araştırılmasıdır.¹⁸³

Sonuç olarak, Herakleitos’a göre bilginin üç kaynağı vardır. Birincisi geleneğin sağladığı bilgi, diğeri duyu organlarının aracılığıyla elde edilen duyu verilerinin bilgisi, üçüncüsü bunları işleyip anlamlandırarak insan aklıdır.¹⁸⁴ İlk ikisi ancak üçüncüsü tarafından araştırılıp anlamlandırılabilirse bir değer ifade eder. Herakleitos’a göre bilgi

¹⁷⁹ Herakleitos, *Fragmanlar* 101, s.237

¹⁸⁰ Herakleitos, *Fragmanlar* 95, s.225.

¹⁸¹ Herakleitos, *Fragmanlar* 35, s.99.

¹⁸² Herakleitos, *Fragmanlar* 112, s.261.

¹⁸³ Çakmak, *İlkçağ Felsefesi-Herakleitos*, s.54.

¹⁸⁴ Çakmak, *İlkçağ Felsefesi-Herakleitos*, s.55.

özmeden ve bireyden çıkar ve nesnellığe dönüşür. Nesnel bilgiyi elde eden akıl bilgisi güvenilir ve kesindir. Bilgi insanın kendisinden yola çıkarak, kendini araştırarak edinebileceği, nesnel yasayı bulmakla ulaşacağı doğruluktur.

3.1.2. SOFİSTLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Herakleitos kendisinden sonra gelen filozoflar üzerinde büyük etkiye sahiptir. Her şeyin aktığı öğretisi ve göreceliliği sofistlerin şüpheciliğinin en büyük dayanak noktasını oluşturur. Sofistler kendilerinden önceki filozofların aksine doğaya yönelmemişlerdir, evrenin kaynağını ve arkenin ne olduğunu araştırmak yerine daha çok insana yönelen ilk filozoflar olmuşlardır. Doğa filozofları evrenin kaynağının su, hava, toprak ve ateş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sofistlerin ilki olan Protagoras bu tarz bir doğa felsefesinden uzaklaşarak evreni ve varlığı dışarda bırakmıştır. Her şeyin göreceli olduğunu düşünen Protagoras “İnsanı her şeyin ölçüsü” olarak kabul etmiştir. Aristoteles bu noktayla ilgili Metafizik’te şunları söyler:

“Pratogoras insanın her şeyin ölçüsü olduğunu ileri sürmekteydi. Bu her bir insana görünen şeyin gerçeğın kendisi olduğunu söylemek demektir. Böyle olursa sonuç aynı şeyin hem var olduğu, hem olmadığı, aynı zamanda hem iyi hem de kötü olduğu, bütün diğer tasdiklerin aynı ölçüde doğru olduğu olacaktır. Çünkü çoğunlukla belli bir şey bazılarına güzel bazılarına güzelliğın tersi görünür ve her insana görünen şey de şeylerin ölçüsüdür.”¹⁸⁵

Kuşkucu bir yaklaşıma sahip olan Protagoras çelişmezlik ilkesini de reddetmiştir. Ayrıca Herakleitos’un “her şey değişir” öğretisini reddederek hiçbir şeyin belirli bir şey olamayacağını ve mutlak bir varlık aramanın anlamsız olduğunu ileri sürmüştür.

Sofistlerin bilgi ve görecelilik anlayışının gerisinde Herakleitos’un bilgi anlayışı yatar. Herakleitos’un varlığın ve nesnelere sürekli değiştiği kuramı nesnelere sabit olmadığı ve dolayısıyla bilgiye konu olabilecek değişmez hakikatlerin de var olmadığı anlamına gelecektir. Sofistlerin öğretilerinde Herakleitos ve Demoklitos’un fikirleri etkili olmuştur. Demokritos sensüalisttir, yani bilgi ancak duyumlarımız aracılığıyla elde edilebilir der. O halde varlıktaki şeyler sürekli bir değişim halindeyse ve bilgide onların duyularla algılanmasından başka bir şey değilse, bu iki nokta sofistlerin bilgi anlayışını

¹⁸⁵ Aristoteles, Metafizik 1062 15, s.458

oluşturacaktır. Böylece Sofistlere göre bilgi, herkeste başka olan göreceli bir şeydir. Her insan kendi duyumsadığının bilgisine sahip olma imkânına sahip olacağından aynı nesneye dokunan iki kişiden birincisi bu nesnenin soğuk olduğunu düşünürken diğeri ise sıcak olduğunu düşünecektir. Dolayısıyla bilgiyi sadece duyu verilerinden ibaret gören sofist Pratoğoras tek tek her bireyin bilgide doğruluğun ölçütü olduğu iddiasına yönelmiştir.

“İnsan her şeyin ölçüsüdür” sözünde Pratoğoras “insan” kelimesiyle tüm insanları değil sadece bireyi, insan zihnini değil sadece tek bir insan zihnini kast etmiştir. Sonuçta ne kadar insan varsa o kadar doğru ve yanlışın olduğunu düşünür. Zira O, insan aklını ve onun herkeste bir olduğunu düşünmemiştir, tek tek bireyler onun genel olarak insanı görmesine engel olmuştur.¹⁸⁶ Pratoğoras’ın “insan” kelimesiyle bireyleri mi yoksa insan türünü mü kastettiği tartışılmalıdır. Bu noktayı Copleston şöyle belirtir. “Bu sözün manası “sana gerçek olarak görünen senin için, bana gerçek olarak görünen ise benim için gerçektir” şeklinde anlaşıldığından, burada türün kastedildiğini düşünmek yanlıştır. Aksi takdirde tartışmanın yönü gerçeğin ölçüsünün “insan türü” olduğu şeklinde değişirdi.”¹⁸⁷ Bu yaklaşım Sofistik düşüncede tümelin bilgisinin yani şeylerin bütün zihinlerde var olan ortak kavramlarının (mahiyetinin) yeri olmadığı anlamına gelir. Sofistlerin bu görüşüne karşın Sokrates, Platon ve Aristoteles kavramları tanımlamaya ve bilgiyi sağlam bir şekilde temellendirmeye ve bilgide genel geçer öncüllere tutunmanın önemine değinmişlerdir. Bu üç büyük filozof bilginin göreceli olduğu sofistik öğretilere karşı tümel değişmez bilginin imkânını savunmuşlardır. Bu noktada Aristoteles’in Sofistlerin öğretilerini gerçek bir felsefi yaklaşım olarak görmediğini, sahte ve yanıltıcı bilgelik olarak nitelediğini görürüz. Aristoteles *Metafizik*’te bu konuyla ilgili şunları söyler: “Felsefe, felsefi hayata ilişkin amaçları bakımından sofistikten ayrılır... felsefe, somut olarak bilgiyi ürettiği halde sofistik ancak görünüşte felsefe, sahte felsefedir.”¹⁸⁸ Ayrıca Aristoteles şunları da söyler: “Sofistler “bilimsel bir sorunla ilgili olarak, o bilimin ilkelerinden sadece görünüşte yararlanan kişilerdir ve vardıkları çıkarımlar (reasoning) da sadece görünüşte çıkarımlardır. İşte bundan dolayı sofistlik, yanıltıcı ve hilelidir. Sofistlerin amacı bilge

¹⁸⁶ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998, s.40.

¹⁸⁷ Copleston, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler ve Sokrates*, s. 81.

¹⁸⁸ Aristoteles, *Metafizik* 1004b20-30, s.197.

görünmektir. Onlar doğru yöntemi gözetmezler, sadece görünüşte kanıtların peşinde koşarlar ve bu yüzden onların bilgeliği gerçek değil sadece görünüşte bilgeliktir”.¹⁸⁹ Gerçek felsefeyle sofistizm arasında ayırım yaparak sofistleri eleştiren Aristoteles’in amacı felsefe olmuş ve her konuyu akıllıca ele almaya çalışmıştır.

Sofistlerin diğer önemli isimlerinden birisi de Gorgias’tır. Protagoras her şeyin gerçek olduğunu savunuyordu. Gorgias, Protagoras’tan farklı olarak şöyle söylüyordu: “Hiçbir şey yoktur, varsa bile insan için kavranılmazdır, kavranılır olsa da öteki insanlara bildirilemez ve anlatılamaz.”¹⁹⁰ Gorgias’ın öğretisine göre varlıktan üç farklı şekilde söz edilebilir. Varlık ya vardır ya da yoktur veya hem vardır hem de yoktur, yani iki durumu da içermektedir. Eğer “varlık vardır” önermesi kabul edilecekse, varlık ya öncesiz olmalıdır ya da sonradan meydana gelmiş olmalıdır veya her iki şekilde olmalıdır. Eğer varlık öncesiz ise başlangıcı yoktur ve sınırsızdır, dolayısıyla da evrende bir yeri yoktur, bir yeri olmayan da bir şey de var olamaz. Ama eğer var ise bir şey olara bir yerde var olmalıdır. Ancak eğer varlık, sonradan meydana gelmiş ise bir şeyden meydana gelmiş olmalıdır ve bu onun meydana geldiği şey için de geçerlidir. Bu da sonsuza geriye dönüş paradoksu yaratır.¹⁹¹

Önermesinin ikinci bölümünde Gorgias herhangi bir şey var ise bile, onun bilinemeyeceğini belirtir. Çünkü düşünmek ancak zihindeki kavramların düşünülmesidir. Eğer kavram değilse gerçek düşünülemez demektir.

Üçüncü önermesinin de Gorgias insanın bir şey bilebilse dahi başkasına iletemeyeceğini ileri sürer. Çünkü herhangi bir nesne ile ilgili veriler kulak ve göz yoluyla elde edilir ve bu veriler dil ile ifade edileceğinden ve bu duyulardan çokta farklı olduğundan onları doğru olarak temsil edemez.

Sofistlere göre kendilerinden önceki filozoflar, evren hakkında tutarlı bir sonuca varamamışlardır. Dolayısıyla sofistler tümel gerçekliğin varlığından şüphe duymuşlardır. Protagoras’a göre bir kimseye nasılsa öyle gelen şeyi doğru kabul ederek göreceliliği savunur. Ayrıca onlara göre asıl mesele ne söylediğinin değil nasıl

¹⁸⁹ Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul: Say Yayınları, 2007, s. 28-29.

¹⁹⁰ Kranz, *Antik Felsefe*, s.205.

¹⁹¹ Çakmak, *İlkçağ Felsefesi-Herakleitos*, s.92.

söylediğidir. Böylelikle onlara göre asıl önemli olan hitabettir. Yani doğa onların araştırmalarında ikinci planda kalmaktadır. İlk ve birincil öneme sahip olan insandır. Onlar insanları yetiştirmek üzere bilgi ve hitabet sanatını öğretimeye çalışmışlardır. Sofistlerle birlikte felsefe dış dünyadan insan dünyasına yönelmiş olmalıdır. Sofistlerden farklı olarak Herakleitos ise doğaya yönelmiş ve öğretisinin temelini varlık oluşturmuştur. Herakleitos gibi Pratogoras da değişimi kabul eder fakat vardıkları sonuç aynı değildir. Relativizme ulaşan Pratogoras duyumlardan gelen algıyı tek bilgi kaynağı olarak kabul edecektir. Pratogoras'ın bilgi anlayışı Herakleitos'a dayanır. Herakleitos da başlangıç olarak duyu verilerinin önemli olduğunu fakat bilgiyi elde etmede tek başına yeterli olmadığını ileri sürerek, aklı işin içine katacak ve aklın önemini vurgulayacaktır.

Protagoras'a göre gerçek diye bir şey yoktur, insana yararlı olan şeyler vardır. Yararlı olan ise insanın doğru olduğuna inandığı şeyi karşıdakine anlatması ve onu inandırmasıdır. Bunun yolu da hitabettir. Hitabet hem halk meclislerinde konuşma yapmak hem de yargıçlar karşısında savunma yapmak açısından gereklidir. Hitabetin en önemli aracı dildir, bundan dolayı dil araştırmalarına önem vermişlerdir.

Kısacası Sofistler insan, toplum, devlet, bilgi, ahlak ve hukuk konularında ortaya koydukları relativizm ve şüphecilik ile farklı bir rol oynamışlardır. Bu konularda değişik görüşler ortaya koyarak farklı görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Sofist olan Protagoras'ın bilgi anlayışı Herakleitos'a dayanır. Ve Protagoras göre hiçbir şey yoktur ki varlığın temellendirilmesi noktasında dili kullanmasın der. Gorgias ise göreceliliğinin Herakleitos'un karşıt öğretilerini savunan Parmenidese dayandırır. Varlık yoksa olmayan şey üzerinde varlık araştırılması yapılmaz. İkna gücü hiçliğe dayanır. Göreceli bilgi anlayışı da duylara dayanır.

3.1.3. HERAKLEİTOS VE PYTHAGORASÇILIK

Herakleitos kendisinden önceki şairleri eleştirdiği gibi filozofları da, hakikatin bilgisinden mahrum oldukları iddiasıyla eleştirir. Kendisinden önce gelen, kimilerine göre ise aynı dönemde yaşamış olan Pythagoras'a, yalancılardan başı diye saldırır.

“(Pythagoras) yalancılardan biridir.”¹⁹² Herakleitos diğer bazı fragmanlarda yine Pythagoras’tan söz eder. Örneğin fragman 40’da şöyle söylemiştir:“Çok şey öğrenmek anlayışlı olmayı öğretmez. Öğretseydi Hesiodos ile Pythagoras’a ve de Ksenophanes ile Hekataios’a öğretirdi.”¹⁹³ Bu fragmanda da geçen “polymathie” yani çok şey bilme Herakleitos’tan önce, özellikle de Ksenophanes’in bilgi öğretisinde yer alır. Ksenophanes’e göre kişi ne kadar çok şey görürse o kadar çok bilgilenir. Herakleitos açısından ise “polymathie” yığılma bir bilgidir. Onun açısından ise bilgiyi toplayarak değil anlayarak elde etmek önemlidir. Çünkü anlamadan, derinliğine araştırmadan çok şey bilmek veya öğrenmek varlığın hakikatini anlamada yetersiz kalır. Ancak Herakleitos “polymathie”ye tamamen karşı çıkmaz, sadece nous’un katkısı olmadan yetersiz kalacağını düşünür.¹⁹⁴

Herakleitos görüldüğü üzere fragman 40’da Pythagoras ve Ksenophanes’in bilgi anlayışını eleştirir. Herakleitos açısından çok şey bilmek ya da çok şey incelemek budalalıktır ve bu fragmanda da Pythagoras’ı buna düşkün olmakla eleştirir. Yine başka bir fragmanda şöyle geçer: “Bilgeliği seven insanlar gerçekten çok şeyde araştırmacı olmalıdır.”¹⁹⁵ Cengiz Çakmak’a göre bu fragmanda muhtemelen Pythagoras’tan ve onun bilgeliği anlayışından kinayeli bir biçimde söz edilmektedir. Bu fragmanda geçen “philosophos” terimini ilk kullanan, yeni bir anlam kazandıran ve yaygınlaştıran ilk kişinin Pythagoras olduğu düşünülür. Pythagoras ilk kez kendisini filozof, yani bilgeliği seven olarak adlandırmıştır.¹⁹⁶ Herakleitos açısından da filozofun çok şeyi araştıran, bilgiyi toplayan kişi olması yeterli değildir. Onun açısından bilgeliği, bilgiyi toplamakla değil, olup bitenin anlamını kavramakla mümkündür.

Başka bir fragmanda Herakleitos “Mnesarkhos oğlu Pythagoras insanlar arasında en fazla araştırma yapmış kişidir. O kendi bilgeliğini, incelemelerinden seçtikleri üzerine inşa etmiştir. Çok şey bilmek kötü sanattır.”¹⁹⁷ Bu fragmanda Herakleitos Pythagoras’ı açıkça hedef alır. Burada bilgi toplama, araştırma yapma Pythagoras ile doğrudan bağlantılı olarak ele alınır. Eleştiri yapılan nokta başka

¹⁹² Herakleitos, *Fragmanlar* 81, s.195.

¹⁹³ Herakleitos, *Fragmanlar* 40, s.109.

¹⁹⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* 40, çevirenin yorumu, s.109.

¹⁹⁵ Herakleitos, *Fragmanlar* 35, s.99.

¹⁹⁶ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.214.

¹⁹⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 129, s.303.

birilerinden tam anlamıyla anlamadan bilgi elde etmek ve çok şey bilmektir. Bu durum “kötü sanat” olarak nitelendirilir.

Herakleitos ve Pythagoras ile ilgili olarak ele alınması gereken önemli bir kavram da “harmonia”dır. Herakleitos’un harmonia anlayışı Pythagorasçılıktaki anlayışla zıttır. Aristoteles Pythagoras’ın öğretisine yaptığı atıfta şöyle ifade eder: “Şeylerin kendileri sayılardır.”¹⁹⁸ Şeyler sayıları temsil etmektedirler. “Pythagorasçılar sayıların öğelerinin, her şeyin öğeleri olduğunu ve bütün göğün bir harmonia ve sayı olduğunu düşünmüşlerdir.”¹⁹⁹ Burada da söz edilen Pythagorasçı öğretinin temel kavramlarından harmonia, temelde şeyleri birbirine tutturucu çivi ve aynı zamanda gam demektir.²⁰⁰ Yine Platon’un Devlet adlı eserinde ifade ettiği gibi Pythagorasçılar “işitilebilir uyumlu seslerdeki sayısal ilişkileri araladılar.”²⁰¹ Burnet de şöyle der: “Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, gamdaki uyumlu aralıkları belirleyen sayısal oranları bizzat Pythagoras keşfetmiştir.” Ross ise daha tedbirli bir ifadeyle şöyle belirtir: “Pythagoras’ın müzikal armoni kuramının temel öğelerini keşfettiği söylenir, Burnet de bunu onaylama eğilimindedir.”²⁰²

Herakleitos “bir bütünün akla dayalı ilkelere ve doğru oranlara uygun olarak bir araya getirilip karmaşık bir bütün oluşturması anlamındaki harmonia’nın hem müzikteki hem de daha geneldeki kullanımından haberdardı.”²⁰³ Günlük dilde “uyum” sözcüğü her alanda örneğin mimarlıkta, resimde ve diğer alanlarda uyumlu bir etki den söz ederken “uyum” sözcüğünü müzikal olmayan anlamda söz ederiz. Guthrie Herakleitos bağlamında “harmonia” sözcüğü için genel olarak “uyum” veya “armoni” karşılıklarını kullanmak akıllıca olmayabilir, der. Çünkü, ona göre “uyum” ya da “armoni” sözcüğü Pythagorasçılığı çağrıştıran psikolojik izler taşır. Ve Herakleitos’un “harmonia” anlayışı Pythagorasçılığın zıt olduğu için yanıltıcı olabilir.²⁰⁴

¹⁹⁸ Aristoteles, *Metafizik* 986 b28, s.105.

¹⁹⁹ Aristoteles, *Metafizik* 986 a1, s.100.

²⁰⁰ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.230.

²⁰¹ Platon, *Devlet* 531 a, , Çev. Sabahattin Eyuboğlu- M.Ali Cimcoz, Eskişehir: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s.198.

²⁰² Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.230.

²⁰³ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.443.

²⁰⁴ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.443.

3.2. HERAKLEİTOS'UN PLATON VE ARISTOTELES'E ETKİSİ

Her iki filozofun, Platon ve Aristoteles'in eserlerine bakıldığında Herakleitos'un bizzat öğretisinin ne olduğuyla ilgili bir bilgi veya araştırmaya rastlanmaz. Herakleitos daha çok Miletoslu filozoflar içerisinde ve tek yönüyle ele alınır. Yorumcular tarafından Herakleitos'la ilgili, daha çok doğa filozofları içerisinde söz edilir ve onun temel ilkeyi ateş olarak seçmesiyle bu filozoflardan farklılık göstererek ayrıldığı belirtilir. Doğa filozofları mutlak ve değişmez olanı aramışlar ve değişenlerle olan ilintisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Platon ise doğada, ahlak ve toplum yaşamında değişmez olanın varlığını araştırır.

Platon'un öğretisinin temelini oluşturan filozoflar arasında Herakleitos da yer alır. Aristoteles de Platon'un Herakleitosçulardan etkilendiğini düşünür ve *Metafizik* de bu durumla ilgili şunları söyler: "Platon gençliğinden itibaren Kratylos'un dostu olduğundan ve bütün duyusal şeylerin sürekli bir akış içinde oldukları ve bilimin konusu olamayacaklarını söyleyen Herakleitosçu görüşleri yakından bildiğinden daha sonraki yıllarda da bunu savundu."²⁰⁵

Görüldüğü gibi Aristoteles Platon'un Herakleitos'tan etkilendiğini düşünür. Daha sonra aktaracağımız gibi Aristoteles hocası Platon'un bu etkileşiminin uzantısından etkilenecek ve bu durumu daha da geliştirecektir. İlk olarak Platon'dan başlamak daha uygun olacaktır.

3.2.1.PLATON

Felsefe tarihinde Herakleitos ve Parmenides'in varlık görüşleri iki farklı kutbu temsil eder ve karşılaştırılarak ele alınır. Herakleitos'un öğretilerinde varlığın oluş olarak açıklandığı ve var olan tek gerçekliğin oluş ve değişmeden ibaret olduğu bilinir. Buna karşılık Parmenides'in oluşu inkâr ettiği görülür. Parmenides varlığın gerçekliğini tek, değişmez, ebedi ve sürekli olan "Bir" kavramı ile açıklamıştır. Bu iki filozofun varlık hakkındaki görüşleri kendilerinden sonra gelen filozofları da etkilemiştir. Platon da her iki filozofun öğretilerinden etkilenmiştir. Biz de tezimizin bu bölümünde Herakleitos'un Platon'a hangi noktalarda temel teşkil ettiğini, Herakleitos'un Parmenides ile karşıtlığı

²⁰⁵ Aristoteles, *Metafizik* 987-a-33, s.108.

bağlamında, Platon'un varlık felsefesinde Parmenides'in "Bir" kavramının nasıl yer aldığını inceleyeceğiz. Ayrıca Platon'un diyaloglarında Herakleitos'un öğretisine yaptığı atıflara yer vereceğiz.

Platon, ilk felsefe hocası olan Kratylos'dan Herakleitos'un felsefesini ve Herakleitos'un dünya görüşünü öğrenmiştir.²⁰⁶ Platon, Sokrates'le tanışmadan önce Herakleitosçu Kratylos'un eğitiminden geçer. Zeller bu durumu şöyle ifade eder: "Bu yozlaşmış Herakleitosçuluğun çürük zemininden kurtaran ve onu sağlam bir ortama taşıyan Sokrates'le yakınlığıydı."²⁰⁷ Görüldüğü üzere Platon'un düşünce yapısını hazırlayan temel kaynaklar başta Sokrates olmak üzere Protagoras, Herakleitos ve Parmenides'tir. Platon iki farklı dünyanın oluşumundan söz eder, nesnelere dünyasındaki sürekli çatışma ve değişim alanı olarak kabul edilen bu dünyanın oluşumunda Herakleitos'un ve idealar dünyasının oluşumunda da Parmenides'in etkisi görülür. Varlık problemini Platon, gerçek varlığın bir ve değişmez olduğunu düşünen Parmenides'in öğretisiyle Herakleitos'un oluş teorisini birleştirerek çözmeye çalışmıştır. İdealar dünyasına, Parmenides'in bir ve değişmeyen varlığı kaynaklık ederken duyular dünyasına Herakleitos'un değişim ve akış teorisi kaynaklık edecektir.

Bilindiği üzere Herakleitos varlığı oluşa indirger. Herakleitos'a göre evren, sürekli akan ve durmaksızın değişen, dönüşümlü olarak yok olup durmadan yeniden varlığa gelen, bir oluştur. Başka bir ifadeyle oluş vardır veya varlık oluşur. Platon'un idealar dünyasında ise oluş yoktur. Varlık oluşa gelemez, bozuluşa da tabi olamaz. Platon'da varlık belirlenmiştir. Varlık öz olarak vardır. Platon idealar dünyasını tercih eder ve idealar saf mahiyettir. Varlık için Herakleitos'un aksine herhangi bir hareket ve değişim söz konusu değildir. Varlığın madde olan kısmı, belirlenmiş olan varlıktan pay alarak varlığa gelmektedir. Herakleitos'tan farklı olarak Parmenides varlığı, ezeli, ebedi, değişmez, hareketsiz, basit ve bir olarak ortaya koyar. Parmenides'in varlığı herhangi bir şekilde bir, çokluk içermez. Herakleitos'un ve ona tamamen zıt olan Parmenides'in, Platon'un öğretisini temellendirmiş olmaları açısından kısaca da olsa, Platon'un idealar ve varlık görüşlerine değinmek istiyoruz. Bunu yaparken de Platon'un Herakleitos'un akış öğretisine hangi diyaloglarda nasıl yer verdiği sıklıkla değinmeye çalışacağız.

²⁰⁶ Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1987, s.47.

²⁰⁷ Zeller, *Greksel Felsefesi Tarihi*, s.187.

Yine Herakleitos'tan tamamen farklı bir varlık görüşünü kabul eden ve ona inanan Platon idealar dünyası için neler söylüyor ona bakalım. Acaba Platon'un idealar dünyası nasıl bir şeyi temsil ediyordu? Platon'un düalist varlık anlayışında "idealar" algıya konu olmayan ancak akli çabalarla kavranabilen soyut varlıklardır. Örneğin "masa" kavramı zihnimize bir idea olarak yer alır. Ancak o üzerinde yemek yediğimiz ahşap masadan farklı olarak bir nesne değildir. Platon'un öğretilerinde gerçek varlık ile Herakleitos'un oluş diye adlandırdığı şey birbirinden farklıdır. Platon'a göre duyularımıza konu olan şeyler ile idealara konu olan şeyler mahiyet, açısından farklıdır. İdealar dünyasındaki şeyler bilgiye konu olurken fenomenler dünyasındaki şeyler doksaya konu olmaktadır. Sanılar gerçekliğe öykünürler ancak kendi başlarına bir gerçeklikleri yoktur. Görüldüğü üzere Platon'un epistemolojik düşüncesindeki bu ayrım ontoloji anlayışından kaynaklanmaktadır. İdealar dünyasındaki varlıklar gerçek varlıklardır. Görüngüler dünyasındaki varlıklar idealar dünyasındaki varlıkların bir yansımasıdır. Felsefe tarihinde görülen Herakleitos ve Parmenides'in görüşlerindeki zıtlık ve farklılık Platon'un düalist varlık ve bilgi görüşlerini temellendirir. Platon Herakleitosçu Kratylos'tan öğrendiği şeylerin sürekli bir değişim içinde olduğu görüşünü benimsemiştir. Sokrates'ten de ahlaki olarak tümellerin var olduğu görüşünü almıştır. Platon bu iki noktayı birleştirerek sadece tek bir alanda değil her türlü varlık alanında genel, değişmez ve evrensel nitelikteki şeylerin var olması gerektiğini düşünür.

Platon *Kratylos* diyalogunda Herakleitos'un iddia ettiği gibi varlığın sürekli değişmesi halinde, gerçekliğinden söz edilemeyeceğini belirtir. "Her zaman aynı durumda olmayan bir şeyi nasıl sabitleyebiliriz? Onun nasıl var olduğunu söyleyebiliriz? Eğer bir şekilde aynı kalıyorsa en azından yer değiştirmiyordur."²⁰⁸ Görüldüğü üzere herhangi bir durumda kalması, onun aynı zamanda değişmediğini gösterir. Ve bu durumda olan varlık bilinemez. Yine diyalogda şöyle der; "O halde bu şeyi kimse bilemez. Eğer bilmek, tanımak isteyen biri olursa ona baktığında farklı bir şeyi görecektir. Bundan dolayı da onun neye benzediği ve nasıl bir şey olduğu asla bilinemeyecektir. Belli bir biçimi olmayan şeyin de asla bilinemeyeceğini söyleyecektir."²⁰⁹ Platon'un amacı varlığın bir gerçekliği olduğunu ortaya koymaya

²⁰⁸ Platon, *Kratylos*, Çev. Furkan Akderin, Ankara: Say Yayınları, 2015, s.105.

²⁰⁹ Platon, *Kratylos* 439, s.105.

çalışmaktır. Ve tek gerçekliğe sahip olan varlıklar da idealar olacaktır. Platon'a göre varlık duyuşal dünyada değil, akısal dünyanın içindedir.

Herakleitos evreni ezeli ve ebedi olarak görmüş ve evreni meydana getiren ilk ilkeyi de maddi olarak ele almıştır. Dolayısıyla bu dünyadan farklı bir varlığa ve gerçekliğe sahip olan başka bir dünyanın olması söz konusu değildir. Platon ise duyular âlemini kabul ederken asıl gerçekliğe sahip olan idealar dünyasından söz eder. Peki, asıl gerçekliğe sahip olan Platon'un idealar dünyası nasıl bilinebilir? Platon'un idealar dünyası ile Herakleitosla zıt bir görüşe sahip olan Parmenides'in "bir"i de benzerlik gösterir. Parmenides'in "*Bir*"i ezeli, ebedi, değişmez, hareketsiz ve basittir. Platon'a göre idealar âlemindeki varlıklara ancak zihinsel bir süreçle ulaşabiliriz. Aslında düşünce ile varlığı özdeşleştirerek ilk gündeme getiren Parmenides'tir. Parmenides "varlık vardır, yokluk yoktur" der. Düşünmek bir şeyi düşünmek olduğuna göre var olan düşünülebilir, var olmayan düşünülemez ve konuşulamaz. Platon da ise varlık ve düşünce ilişkisi şöyledir. Bir şeyi düşünmek istediğimde o şeyin şablonunun zihnimde olması gerekir. Bunun içinde o şeyin varlık âleminde var olması yer alması gerekmektedir. Böylelikle düşünce ve varlık ilişkisi Platon'da da bu şekilde ifadesini bulur. O'na göre düşünmek ile var olmak aynı şeydir. Varlık ile düşüncenin özdeş olması sadece idealar dünyası için geçerlidir. Bu durum duyuşal dünya için söz konusu değildir. Çünkü duyuşal dünya yanılsamalardan ibarettir.

Parmenides adlı eserinde Platon Herakleitos'un "her şey akar" düşüncesini temele alır. Ve Herakleitos gibi her şeyin oluş içerisinde olduğunu kabul eder. Fakat bu öğretiyi duyuşal nesnelere açısından kabul ederek duyuşal algının bilgi ile aynı olamayacağı sonucuna varır. Çünkü varlık değişken ise bilgi de değişkendir. Gerçek bilginin düşüncede var olduğunu düşünür. "*Theaetetos*" diyalogunda Sokrates algı nesnelere Herakleitos'un öğrettiği gibi her zaman akış durumunda olduklarını göstermeye çalışır. Algı nesnelere hiçbir zaman var değildirler, her zaman var olmaktadırlar, oluş durumundadırlar."²¹⁰

Platon *Kratylos* diyalogunda Sokrates'in dilinden Herakleitos'un her şeyin akmakta olduğunu ve değiştiğini, hiçbir şeyin kalıcı olmadığını ve aynı nehre iki kez

²¹⁰ Copleston, *Felsefe Tarihi-Platon*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1995, s.24.

girilemeyeceğini şu şekilde dile getirir. “Herakleitos ‘her şeyin hareket halinde olduğunu söylerken, örnek olarak şeyleri nehrin akışına benzetiyor ve bir nehirde iki defa yıkanılmaz diyordu değil mi?’”²¹¹ Platon Kratylos diyalogunda Herakleitosçu filozof Kratylos ile tartışırken görüngünün sürekli bir akış içinde olduğu düşüncesinden etkilense de sürekli oluş içinde olan şeyin bilinemeyeceğini ileri sürerek kuramın anlaşılabilir bir gerçekliğin açıklaması olduğunu reddeder. Fragmanın yorumunda şöyle geçer:

“Bu fragman çoğu yorumcu tarafından özgün olarak kabul edilmez. Biz de doğrudan doğruya Herakleitos’a ait olduğunu düşünmüyoruz. Muhtemelen fragmanı bu şekilde düzenleyen ve özlü bir biçimde ifade eden kişi Kratylos’tur. Bu fragmandan hareketle Herakleitos’a *panta rei* (her şey akar) ve bu deyişin içeriğinden geliştirilen öğreti atfedilmiştir. Oysa Herakleitos’taki değişim ölçüye ve yasaya dayalı bir değişimdir.”²¹²

Platon Herakleitos’un “aynı ırmağa iki kez girilemez” görüşünü *Kratylos* diyalogunda var olan şeylerin bir alegorisi olduğunu, “her şeyin devindiği ve hiçbir şeyin yerinde durmadığı” anlamına geldiğini söylemektedir.²¹³ Platon daha önceki *Theaitetos* diyalogunda da aynı şeyi bildirmiştir.²¹⁴ Aristoteles’in *Metafizik*’te aktardığına göre Platon Kratylos’la daha genç iken tanışmıştır.²¹⁵ “Bütün duyulur şeylerin sürekli akış içinde olduğu” öğretisi üzerine düşünerek duyulur dünyanın bilinemeyeceği sonucuna ulaşır. Platon bilginin olanaklı olduğu düşüncesini önemseydiğinden, kendi aşkın idealar öğretisini ortaya koyar.²¹⁶

“Aristoteles’in de *Metafizik*’te (987a30) aktardığına göre Kratylos “aynı ırmağa iki kez girilemez” cümlesini, “Ona bir kez bile girilemez” diye düzelterek Herakleitos’un görüşünü mantıksal uç noktasına taşımıştı. Ayağın ırmağın yüzeyine değdiğine an ile dibine ulaştığı an arasında ırmak çoktan değişmiştir. Kratylos sapkın bir Herakleitosçuydu. Ve kesintisiz düşüncesini öylesine aşırı noktalara taşıdı ki, sonunda yapılacak en iyi şeyin hiç konuşmamak olduğunu düşündü; çünkü olasılıkla bir şey hakkında söz söylemek sahte bir kalıcılık izlenimi verecekti, ne de olsa söz onun ağzından döküldüğü anda nesnesi değişmiş olacaktı.”²¹⁷

²¹¹ Platon, *Kratylos*, s.52.

²¹² Herakleitos, *Fragmanlar* 49a, çevirenin yorumu, s.129.

²¹³ Platon, *Kratylos* 402a, s.52.

²¹⁴ Platon, *Theaitetos* 160d, s.475.

²¹⁵ Aristoteles, *Metafizik* 987 a30, s.108.

²¹⁶ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.457.

²¹⁷ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.457-458, dipnot.

Copleston da “her şey akar” sözü ile ilgili birçok insanın Herakleitos’a ilişkin olarak bildiği tek şeyin bu olduğunu ifade eder. Bu bildirim öğretisinin önemli bir yanını ifade etse de felsefi düşüncesinin temeli değildir. Bu söz ona ait değil midir? “Aynı ırmağa iki kez giremezsiniz, çünkü üzerinize her zaman yeni sular akar.”²¹⁸ “Dahası Platon’a göre “Herakleitos bir yerde tüm şeylerin geçtiğini ve yokluğun kaldığını söyler ve şeyleri bir ırmağın akıntısıyla karşılaştırarak der ki, aynı akıntıya iki kez giremezsin.” Herakleitos eski dünyada hiçbir şeyin dayanıklı, hiçbir şeyin kalıcı olmadığını haykırır.²¹⁹”

Yine Platon *Theaitetos* diyalogunda Herakleitos’un her şeyin sürekli aktığını düşündüğünü dile getirir:

“Gelgelelim yer değiştirme, devinim ve karışmadır ki bunların birbirlerine oranıyla her şeyin varlığından söz ederiz; ama bu hiç de doğru bir tahmin olmaz. Çünkü şeyler hiçbir zaman var değildir, daima oluş içindedir. Ve bu konuda Parmenides dışındaki tüm filozofların – Pratogoras’ın, Herakleitos’un ve Empedokles’in- ve her iki şiir türünün en büyüklerinin, komediada Epikharmos’un ve tragediada ise Homeros’un, hep bir ağızdan konuştuğunu görüyoruz. O Homeros ki, “Tanrıların kaynağı Okeanos ve anneleri Tethis” diyerek her şeyin bir akış ve devinimden doğduğunu söylemek istiyordu.”²²⁰

Platon *Theaitetos* ve *Kratylos* diyaloglarında Herakleitos’un akış öğretisini bu şekilde ifade eder. *Theaitetos* diyalogunun bir başka bölümünde Herakleitos’u bu düşüncelerinden dolayı eleştirmektedir. Herakleitos’un Pratogoras’ın bilgi öğretisinin temelini oluşturmasını inceler ve Pratogoras’ın “bilgi algıdır” düşüncesini eleştirir. Bilginin doğru sanı olduğu düşüncesine katılmaz. Platon bilgi ile algının aynı olmadığını düşünür ve bu tanımın barındırdığı çelişkileri göstermeye çalışır. Bilginin özüne ilişkin verilen bu tanımlar yanlıştır ve çelişmezlik ilkesine aykırıdır. Diyalogda bilginin algı olabilmesinin koşulu olarak devinim konusu tartışılır ve sürekli bir akışın savunucusu olarak Herakleitos’tan söz edilir. “Çünkü Herakleitos’un yandaşları bu iddiayı kuvvetli biçimde savunuyorlar.”²²¹

²¹⁸ Copleston, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler ve Sokrates*, s.32.

²¹⁹ Copleston, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler ve Sokrates*, s.32.

²²⁰ Platon, *Theaitetos 152e*, Çev. Birdal Akar, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2016, s.33.

²²¹ Platon, *Theaitetos*, s.80.

Platon Theodoros'un ağızından değişen durumların bilgi olabileceğini söyler:

“Tastamam öyle. Çünkü senin de söylediğin gibi Sokrates, Herakleitos'un, Homeros'un ve hatta daha öncelerin ilkelerini Ephesoslunun yandaşlarıyla, hele hele bu konularda tecrübe sahibi olduğunu iddia edenlerle tartışmanın öfkeden kudurmuşlarla tartışmaktan hiç farkı yok. Çünkü tam da ellerindeki yazılara uygun biçimde hep yer değiştirmelerine rağmen; belli bir konu üzerinde kalmaya ve sorulanları sakın bir biçimde cevaplayıp kendi sorularını sormaya gelince yetenekleri hiçten bile aza iniyor. Ya da şöyle demeli: Bu adamdaki sükûnetin yetersizliğini anlatmak için “hiçten bile az” demek de yetersiz kalır. Bir soru soracak olsan, kafa karıştırıcı ve gölgeli sözlerini sadaktan çıkarılan oklar gibi sana fırlatırlar. Söylediklerinden birini alıp anlam vermeye kalkışsan, yerden bitme bir başka söze takılıp kalırsın. Bu adamlardan hiçbiri seni bir yere vardırılmaz, birbirlerini de bir yere vardırılmaları olmaz. Buna karşılık, ne konuşmada ne de ruhlarında hiçbir şeyin sabit kalmamasına fevkalade dikkat ederler. Bana kalırsa, bunun hareketsizlik anlamına geleceğini düşünürler. Zaten bütün kavgaları da bununladır, var güçleriyle bunu ortadan kaldırmaya çaba gösterirler.”²²²

Bu diyalogda Platon Herakleitos'a her şeyin aktığı ve her şeyin değiştiği görüşünü yeniden atfederek bu sözün üzerinden bir de bilgi kuramı ile ilgili bir sonuç çıkarır. Herakleitos'a göre kişilerin kendi bakış açılarından ve duyumlarından bağımsız bir bilgi imkânsızdır. Başka bir fragmanda Herakleitos; “Deniz hem en saf hem de en kirli sudur. Balıklar için içilebilir ve can verici; insanlar için içilemez ve öldürücü.”²²³ Fragmanda aynı nesnelere her tür üzerinde aynı etkiyi yaratmadığı belirtilir.

Herakleitos görelilik konusunda Protagoras'a kaynaklık eder. Platon bu konuda Herakleitos'u eleştirir. Herakleitos'un varlık kuramı Protagoras'ın bilgi kuramına kaynaklık etmektedir. Herakleitos'a göre evrendeki her şey sürekli hareket eder. Algılayan özne ve algılanan nesne de sürekli değişir. Algı da bu ikisi arasındaki ilişki olduğundan Protagoras değişen ilişkiler ortamına bağlı olarak, bireylerin birbirinden farklı ve zaman içinde değişen durumlarının bilgi olduğunu iddia edebilmiştir. Dolayısıyla asıl sorgulanması gereken Herakleitos'un kuramıdır. Herakleitos'un öğretisinde varlık, yoktur; hiçbir şey, hiçbir şey değildir. Bir şey hakkında onun ne

²²² Platon, *Theaitetos* 180a-b, s.80.

²²³ Herakleitos, *Fragmanlar* 61, s.153.

olduğunu söylemek imkânsızdır. Platon'un yapmak istediği şey, bilginin konusunun var olan, kalıcı ve devamlı bir şey olması gerektiğini ortaya koymaktır.²²⁴

Herakleitos'un bireye bağımlı bilgi anlayışından farklı olarak Platon kesin bilgiye ulaşmaya çalışır. Platon'un varlık anlayışı bilgi anlayışıyla paralellik gösterir. Platon bilgi kuramında episteme ve doksa ayrımını yapar. Episteme, idealar dünyasına ait olan bilgidir. Mutlak, koşulsuz, değişmez, ezeli ve ebedidir. Doksa ise duyusal dünyaya aittir. Duyusal bilginin bilgisi bilgi değildir, çünkü gerçekliği yoktur ve sanılardan ibarettir. Doğru bilginin kaynağı değişmeyen dünya, idealar ve tümeller dünyasıdır. "Eğer varlık Herakleitos ve benzerlerinin, Sofistlerin ileri sürmüş oldukları gibi sadece oluş ve yok oluş içinde olan duyusal tikel şeylerden ibaret olsaydı, insanın sahip olabileceği tek bilgi bu bilgi olurdu."²²⁵ Arslan'a göre Platon, duyusun konusu olan şey hakkında bize kesin bilgi verdiğini düşünmektedir. Ancak bu bilgi sürekli değişen bir şey olduğu için, bilginin veya bilimin konusu olması mümkün değildir. Çünkü tümellik, değişmezlik ve evrensellik standardını karşılamamaktadır.²²⁶

Platon *Kratylos* diyalogunda Herakleitos'un sürekli değişim düşüncesi ve bilgi arasındaki ilişki üzerine şunları söyler:

"Kratylos! Eğer her şey değişiyorsa, burada bilgi söz konusu olamaz. Eğer üzerine ekleyerek elde ettiğimiz bir şey bilgiyse bir sorun yok ancak bilgi sürekli olarak değişiyorsa, işte o zaman bilgi diye bir şey söz konusu olamaz. Bilgi sürekli değişiyorsa ve burada bilgi diye bir şey olmuyorsa, şöyle bir sonuca ulaşırız: Bu durumda özneyi de nesneyi de bilemeyiz. Güzel, iyi ya da daha önceden konuştuğumuz türden bir şeyler varsa bunlar hep özne ve nesneye göre var olan şeylerdir. Konuştuğumuz şeylerin hiçbirinin değişimle ilgisi yok. Söylediğim şey doğru mu yoksa Herakleitos ve taraftarlarını doğru söylüyorlar? Sanırım bunu bilebilmek kolay değil. Ancak akli başında bir insanın isimlerin peşinden koşması, isim verenlerden yola çıkarak onun bilgi sahibi olduğuna inanması, bunun karşılığında nesnelere önemli bir şey olduğuna inanmaması, nesnelere olduğu gibi her şeyin sürekli akış halinde olmadığına, durumun adeta kireçle kaplanmış gibi olduğuna inanması yakışık almaz."²²⁷

²²⁴ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.303.

²²⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a*, s.319.

²²⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a*, s.320.

²²⁷ Platon, *Kratylos* 440, s.105-106.

Yine Herakleitos'un değişim ve göreceliği ile ilgili şu fragmana bakacak olursak: "Tanrı için her şey güzel, iyi ve hakçadır. İnsanlar için ise bazı şeyler hakçadır, bazı şeyler hakça değildir."²²⁸ Herakleitos Tanrı'yı logosla birlikte düşünür. Bu fragmanda da Tanrı'nın gözünden her şeyin aynı olduğunu ileri sürerek, O'na göre evrene logosla bakmayanlar için görelilik söz konusu olacaktır.²²⁹ Cengiz Çakmak bu fragmanla ilgili şunları söyler:

"Kozmik açıdan veya tanrının (*theos*) gözüyle bakıldığında, her şey olması gerektiği gibi ve adildir. Aynı şekilde kozmik oluşu kavramış ve *logos* 'a uygun yaşayan biri için de her şey hakça ve olması gerektiği gibidir. Fakat sıradan insanlar her şeyi kendi arzuları açısından değerlendirdiklerinden ve karşıtların birliğini göremediklerinden bazı şeyleri iyi, bazı şeyleri de kötü olarak değerlendirirler."²³⁰

Herakleitos'un göreceli bilgi öğretisine ilişkin Platon *Phaidon* diyalogunda şunları söyler:

"Senin de bildiğin üzere, en sonunda kendilerinin olağanüstü zeki insanlar olduklarını düşünme durumuna gelirler; argümanlarda sağlam ya da güvenilir hiçbir şey bulunmadığını, her şeyin. Tam tamına Euripos'taki akıntıda olduğu gibi, bir aşağı bir yukarı sürüklendiğini ve hiçbir şeyin bir an bile aynı durum ve kararda olmadığını fark eden yalnızca onlardır."²³¹

Diyalogun bu kısmında Herakleitos'un sürekli iniş ve çıkışından söz edilir. Hiçbir şey aynı kalmaz ve dolayısıyla doğru hiçbir şey de kalmayacaktır. Fakat Herakleitos'ta değişmeden sabit kalan şey olarak logos vardır ve bundan kaynaklanarak doğru bir şeyler söylemenin de imkânı doğacaktır.

Platon, *Sofist* diyalogunda Herakleitos'un uyum ve düzen kuramından bahseder. Uzlaşmaz şeylerin arkasında, bir uyum olduğunu vurgular:

"Her biri, bize, kendi uydurması olan bir mitosu anlatıyormuş gibi geliyor bana; tıpkı çocuklara anlatılan mitoslar gibi. Kimine göre üç tane varlık vardır. Bunlar, kâh şu ya da bu şekilde birbirleriyle savaşır, kâh birbirleriyle dost olup evlenmelerine, çocuk yapmalarına, zürriyetlerinin bakılıp beslenmesine bizleri tanık ederler. Kimisi, iki varlıkla yetinir: yaş ve kuru veya sıcak ve soğuk; ve bunları bir arada barındırır ve usulünce evlendirir. Bizde Ksenophanes'ten ve daha

²²⁸ Herakleitos, *Fragmanlar* 102, s.241.

²²⁹ Işıldak, *Herakleitos ve Parmenides'te Varlık ve Oluş Sorunlarının İncelenmesi*, s.61.

²³⁰ Herakleitos, *Fragmanlar*, çevirenin yorumu, s.241.

²³¹ Platon, *Phaidon* 90 c, Çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2017, s.91.

eskilerden türeyen Elealılar soyu, Bütün denilen şeyde birlikten başka bir şey görmez ve mitoslarının anlatımını bu yönde sürdürür. Daha sonra, İyonyalı ve Sicilyalı bazı ilham perileri, düşünüp taşınıp, bu iki tezi birleştirmenin ve: varlık, aynı zamanda hem bir, hem de birçok'tur ve onu bir arada tutan kuvvet, sevgi ve nefrettir, demeyi daha doğru buldular. Onun uyumsuzluğu bile, ezeli-ebedi uyumdur: böyle diyordu işte, bu ilham perileri arasındaki en güçlü sesler. Daha yumuşak seslerse, bu yasanın ezeli-ebedi dayanıklılığını gevşettiler: dönüşümlülüğü savunarak, böyle bir süreç içinde Bütün'ün bazen (...) bir; bazen de kim bilir nasıl bir uyumsuzluğun etkisiyle, kendi kendisine düşman ve birçok olduğunu söylediler.”²³²

Platon bu diyalogda Herakleitos'un çatışma görüşünü ortaya koyar. Herakleitos açısından tek bir ilke vardır, savaş ve barış, sevgi ve nefret olmak üzere iki ilke yoktur. Değişimin garantisi olarak aslında tek bir ilke vardır. Guthrie, Platon'un aktardığı bu kısmın Herakleitos'un anlaşılmasında önemli olduğunu vurgular. Birçok yorumcunun gözünden kaçan bu noktayı Platon yakalamıştır. Herakleitos'a göre karşıt ögeler arasındaki uyum, kendisini oluşturan karşıtlar arasında her zaman ister istemez bir gerilim ya da çatışma gerektirir. Bu gerilim asla çözülmez. Önemli bir noktada savaş ve barışın arka arkaya gelmemesidir. Evrende her zaman hem barış hem de savaş vardır. Mücadele bitseydi evren dağılırdı.²³³

Bu bölümü sonlandırırken, Platon'un Herakleitos'un öğretisini aktarırken Kirk ve Guthrie açısından nasıl yorumlandığına bakalım. Kirk'in yorumuna göre Herakleitos'un öğretisinin “her şeyin her zaman için her türlü devinime maruz kaldığı” şeklinde algılanması Platon'un onu yanlış anlamasından kaynaklanır ve bu iddia son derece yanlıştır. Bu konuda şunları söyler: “Gözlemlerimiz bize bu masanın ya da şu kayanın her an değişmediğini söyler, doğada öyle değiştikleri konusunda bizi ikna edebilecek hiçbir şey yoktur ve böyle bir fikir Herakleitos'a itici gelirdi.” Bunu da Herakleitos'un fragmanlarıyla temellendirir. 107, 55, 101a, 17 ve 72. Ancak bu fragmanlar, fragman 55 ve 107'deki önemli kaydın ışığı altında okunmalıdır ve fragman55 ve 107'deki önemli kaydın ışığı altında okunmalıdır. Guthrie ise tam tersini düşünür. Platon'un haklı olduğunu düşünür ve şöyle ifade eder: “Bence akış öğretisi Herakleitos için yalnızca doğru değildi, düşüncesinin merkezindeydi de. Kısacası Platon hakkındaki bilgilerimizin de

²³² Platon, *Sofist*, 242 c-d-e, Çev. Cenap Karakaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.67-68.

²³³ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.444.

desteklediği üzere Platon Herakleitos'un düşüncesini epey iyi kavramıştı ve onun neye vurgu yaptığı konusunda bile önemli ölçüde yanılmamıştır.²³⁴

3.2.2. ARİSTOTELES

Jaeger, özellikle Antikçağ yorumcuları tarafından, Herakleitos'un öğretilerine sadece Platon ve Aristoteles'in yorumları doğrultusunda bakılmasını eleştirir. Antikçağın iki büyük filozofu Platon ve Aristoteles tarafından yapılan yorum ve açıklamaların esas alınmasıyla yetinildiğini söyler:

“Bu antik yazarlar, Herakleitos'un yalnızca Platoncu ve Aristotelesci felsefelerden anlatılan yönlerini göz önüne almışlar; onun öğretisini bir bütün olarak kendi tamlığı içinde ele geçirme, anlama ya da kavrama çabası içine hiç girmemişlerdir. Platon ve Aristoteles'in kalkış noktaları ve bakış açılarıyla sınırlamışlardır kendilerini. Bu bakış açılarını ya da sınırları aşarak, Herakleitos'u aslında olduğu gibi görebilmek çabasına girmemişlerdir.”²³⁵

Görüldüğü üzere Jaeger'e göre onlar, bizatihi Herakleitos'u anlamak yerine, bu konuda daha önce düşünüp bir karara ulaşmış filozofların açıklamalarını esas almışlardır. Bu doğrultuda Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserine bakıldığında Herakleitos'un akış öğretisine sık sık yer verildiği görülür. Herakleitos'un öğretilerinde bulunan değişmenin ardında bulunan ve değişmeyen bir ilke olduğu fikrine pek rastlanmaz. Aristoteles'e göre Herakleitos'un düşüncesinin ulaştığı en üst nokta, varlık öğretisinde ileri sürdüğü “akış teorisi”dir. Buradan da anlaşılacağı üzere Aristoteles Herakleitos'un öğretisini belirli bir noktada sınırlamaktadır.

Aristoteles *Metafizik*te daha önceki bölümlerde de yer verdiğimiz şu paragrafta Herakleitos'un öğretisini değişim kavramı üzerinden şu şekilde yorumlar:

“Sonra bu filozoflar tüm duyuşsal doğanın hareket içinde olduğunu gördükleri ve değişen bir şey hakkında doğru bir yargıda bulunulamayacağını düşündükleri için hiç olmazsa her tarafta ve her yönde değişme içinde olan şeylerle ilgili olarak hiçbir doğrunun ileri sürülemeyeceğini düşünmüşlerdir. Bu görüş tarzı en keskin ifadesini saydığımız öğretiler arasında en köktenci bir

²³⁴ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.459, bkz.dipnot.

²³⁵ Meral Işıldak, *Herakleitos ve Parmenides'te Varlık ve Oluş Sorunlarının İncelenmesi*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.75.

tutumu temsil eden bir öğretide, Herakleitos'un tilmizleri olduklarını söyleyen filozofların özellikle Kratylos'un öğretisinde bulmuştur.”²³⁶

Görüldüğü üzere, Aristoteles Herakleitos ile ilgili yorumlarını Platon'un aktardığı bilgiler üzerinden yapmaya çalışır. Herakleitos'un kendi kaynaklarından ve fragmanlarından yararlanmaz. Metafizik'te bize şunları söyler:

“Platon çokluk hakkında kendinden önceki görüşleri izlemiştir. Birlik hakkındaki felsefi görüşleri de İtalya Okuluna dayanır. Varlıkların devamlı bir akış içerisinde olduğunu ve bunlar üzerine bir bilimin oluşturulamayacağını savunan Herakleitosçulardan görüşleri, Demokritos'tan sonra (bir ve çok olan hakkında) ortaya çıkan ilk görüş olmuş ve daha sonraki görüşler, hep Herakleitosçu düşünceler üzerine temellendirilmiştir.”²³⁷

Aristoteles “Herakleitosçuların görüşleri” sözüyle şunu kast eder. O filozoflar, kendi dönemlerindeki filozofların görüşlerine kuşkuyla yaklaşmışlardır. Bu noktadan hareketle bilimin olamayacağını savunmuşlardır. Bilgi zorunlu ve sürekli bir şey olduğundan, sürekli değişim içindeki duyulur şeylerde bilimin de konusu olamaz. Bilinen sürekli bir değişim içindeyse, ona dair bilgi de sürekli bir değişim içindedir. Öyleyse, sürekli değişen bilgi de bilgi değildir, böylelikle burada hiçbir şekilde bilgiden söz edilemez.²³⁸

Herakleitosçuların kuşkusu, Platon'u idealar öğretisine yöneltir ve hatta onlara inanmaya zorlar. Aristoteles bu konuyu su şekilde ifade eder: “Kabul edilir ki duyulur şeylerde sabit bir şey olmadığı için, Platon ideaların varlığını, ebedi şeylerin varlığı gibi ele almıştır. Yine de değişim sürekli olduğundan, idealar için ortak olan tanımın duyulur şeyler için de tanım olmasının imkânı yoktur.”²³⁹ Aristoteles'e göre bir şey bir cinste ve bir türde varlık kazanınca, ebedi varlıkların o cinste varlık kazanması düşüncesi, Platon'u ideaların varlığını kabul etmeye zorlamıştır.

Aristoteles, duyulur şeylerin akışıyla ilgili Herakleitos'un görüşünden birçok kez söz eder. Aristoteles Fizik adlı eserinde şöyle der: “Kimileri bazı şeyin devinip bazılarının devinmediğini değil, her şeyin her zaman devindiğini, ama bunun

²³⁶ Aristoteles, Metafizik 1010 a 5, s.220.

²³⁷ İbn Rüşd, “Metafizik Üzerine Büyük Şerh, Büyük Alfa Kitabı, C.1-10”, Çev. İlyas Altuner, Fatih Özkan, Hacı Kaya, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 2, 2013, s.12.

²³⁸ İbn Rüşd, “Metafizik Üzerine Büyük Şerh, Büyük Alfa Kitabı C.1-10 987a29-b2 ”, s.14.

²³⁹ İbni Rüşd “Metafizik Üzerine Büyük Şerh, Büyük Alfa Kitabı 987 b4-19”, s.16

gözümüzden kaçtığını ileri sürüyor.”(253b9) Guthrie, bu sözün Herakleitos’a atfedildiğini söyler:

“Aristoteles bu sözün anlamını açıklamaya çalışırken, ona göre geçersiz olan, damlaların aşındırdığı veya bitki kökünün çatlattığı taş argümanıya benzerlik kurar. Buna göre damlalar aylar zarfında taşta görünür bir oyuk oluşturmuşsa her damla, taştan görülemeyecek kadar küçük bir parça koparmış demektir.”²⁴⁰

Guthrie’ye göre Aristoteles, Herakleitos sözünü ettiği devinim türünü tanımlamamıştır, çünkü O, bu örneğe başvurmamıştır. Yine de bu örnek Herakleitos’un öğretisini yansıtır gibidir. Farklı bir söylemle tek tek damlalar yerine taşın üzerinden akan sürekli bir akıntı düşünmek gerekir. Taşın her an değiştiğini gözlerimizle göremeyiz ama gözlerimizin tanıklığıyla zihnimizin bize verdiği bilgi, taşın değiştiğidir. Algılanamayan sürekli bir değişim, gözlemden hareket ile yapılan doğal çıkarımdır. Herakleitos bu benzetmeyi kullanmaz ama farklı bir örnek olan yay ve lir imgesiyle aslında aynı şeyi söylemektedir.²⁴¹

Aristoteles *Metafizik*’te Herakleitos ile ilgili olarak, yine farklı bir konu olan çelişmezlik ilkesine aykırı düşündüğünden söz eder:

“Belki de eğer biri Herakleitos’un kendisini bu şekilde sorguya çekmiş olsaydı, onu aynı özne hakkında çelişik önermelerin hiçbir zaman mümkün olmadığını itirafa mecbur ederdi. Çünkü gerçekten Herakleitos’un bu görüşü benimsemesinin nedeni, son tahlilde onun neyi içerdiğini anlamamış olmasıdır. Her halükarda eğer onun söylediği doğru ise, söylediği şeyin kendisi yani aynı şeyin bir ve aynı zamanda hem var olması hem de var olmamasının mümkün olduğu tezi doğru olamaz.”²⁴²

Aristoteles’in çelişmezlik ilkesi ise şöyledir: “Aynı niteliğin, aynı zamanda, aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması, hem de olmaması imkânsızdır.”²⁴³ Aristoteles diğer tüm ilkeler içinde en kesin ilke olarak bu ilkeyi görür. Çünkü bu ilke doğası gereği diğer tüm ilkelerin hareket noktasıdır. Ve şöyle ifade eder: “Gerçekten de bazılarının Herakleitos’un ileri sürdüğüne inandıkları gibi, bir şeyin hem var olduğu hem de var

²⁴⁰ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.458.

²⁴¹ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.458-45.

²⁴² Aristoteles, *Metafizik* 1062 a20.

²⁴³ Aristoteles, *Metafizik* 1005 b20, s.202.

olmadığını düşünmek mümkün değildir.”²⁴⁴ Aristoteles’e göre karşıt niteliklerin aynı zamanda aynı özneye ait olmaları imkânsızdır. Çelişmezlik ilkesi, ontolojik bir yasadır ve dolayısıyla zihninde bir yasadır. Yine Ross’un yorumu ile şöyle söylenebilir: “Aristoteles bu yorumuyla Herakleitos’u yalancı olarak itham etmez, ancak onu sarf ettiği kelimelerin anlamını tam olarak anlamadığını ima eder.”²⁴⁵

Herakleitos özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri ile alakalı bazı tartışmaları gündeme getirmekle sadece mantığın bir bilim olarak teşekkül etmesine değil aynı zamanda düşünce tarihin gelişimine de devasa katkılar sağlamaktadır.²⁴⁶ Her ne kadar Herakleitos çelişmezlik ilkesini deler gibi görünse de Aristoteles’in Herakleitos’u bu noktada tam anlayamadığı görülür. Çünkü Herakleitos, zıt şeylerin aynı olduğunu söylemek ile birlikte bu aynılığın, Aristoteles’in ifade ettiği gibi zıtların “aynı zamanda” olduğunu kast etmez. Herakleitos aynılık durumuna kozmik açıdan bakar, şu sebeptendir ki zaman içinde bir durumdan diğerine geçeriz. Herakleitos bir fragmanda “Aynı şeydir yaşayan ve ölen, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı. Çünkü öncekiler sonrakilerle yer değiştirir.”²⁴⁷ Aristoteles buradaki iddiayı eleştirir ve mantığın ilkelerinden olan çelişmezlik ilkesine aykırı bulur. Çünkü tüm var olanlar hakkında geçerli olan çelişmezlik ilkesine göre, bir niteliğin bir varlığa hem ait olması hem de ait olmaması imkânsızdır. Oysa Herakleitos’un fragmanlarında söz ettiği “aynılık” zaman açısından değil kozmik açıdandır. Herakleitos zıtların ya da var olmanın ve olmamanın “aynı zamanda” aynı olduğunu söylemez. Cengiz Çakmak 88. Fragmanın yorumunda şöyle ifade eder: “Kozmik açıdan ölüm ve yaşam, genç (yeni) ve yaşlı (eski), uyanık (bilinçlilik) ve uyuyan (bilinçsizlik) nesnelere dünyasında aynı anda bulunur ve birbirleriyle yer değiştirirler.”²⁴⁸ Böylelikle aynılığın bireydeki değil kozmostaki aynılık olduğunu görüyoruz.

Yine, Herakleitos’un çelişmezlik ilkesi görüşleriyle ilgili Guthrie, Aristoteles’in Herakleitos’u Empedokles ile aynı gruba koyduğundan söz eder. Kimilerine göre dünya ebedidir kimilerine göre de dünya yok olup gidecektir, der. *Gökyüzü Üzerine* adlı

²⁴⁴ Aristoteles, *Metafizik* 1005 b23, s.202.

²⁴⁵ Aristoteles, *Metafizik* 1005 b23 dipnot, s.202.

²⁴⁶ Mustafa Yeşil, “*Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Açısından Herakleitos’un Akış Öğretisi*”, Researcher: Social Science Studies, Cilt:5; Sayı:4, 2017

²⁴⁷ Herakleitos, *Fragmanlar* 88, s.211.

²⁴⁸ Herakleitos. *Fragmanlar* 88, s.211.

eserinde Aristoteles Platon'un dikkat çektiği ayrımı göz ardı ederek şu ifadeyi kullanır: "Başkalıysa kah şimdiki gibi var olduğunu kah değişip yok olduğunu ileri sürer.... Akragaslı Empedokles ile Ephesoslu Herakleitos gibi" Guthrie Aristoteles'in Herakleitos'u tam anlayıp anlamadığının belli olmadığını söyler.²⁴⁹ Yine de Aristoteles bazı kaynaklarında Herakleitos'un sözlerine yer verir: "Herakleitos karşıtların yararlı olduğunu, en güzel uyumun farklı öğelerden oluştuğunu ve her şeyin çatışma yoluyla varlığa geldiğini söylüyor."²⁵⁰

Aristoteles, Herakleitos'un öğretisinde karşıtların bütün olana öncelikli olduğunu ve böylelikle Herakleitos'un çelişmezlik ilkesini ihlal ettiğini düşünür. Oysaki zıtlıklar bir bütündür ve aynı sürecin sonucudur. Zıt olanların aynı olması bu anlamda çelişmezlik ilkesinin ihlali olmayacaktır.

Aristoteles *Eudemos'a Etik* adlı eserinde dostluk ile ilgili bir konudan söz ederken bazılarının göre benzerlerin dost olabileceğini bazılarının göre ise karşıtların dost olabileceğini söyler. Karşıt olanların dostluğu ile ilgili de Herakleitos'un şöyle dediğini belirtir: "Ve Herakleitos 'Tanrılardan insanlardan yok olsun o kavga diyen ozanı paylar, çünkü birbirine karşıt olan tizle pes olmazsa melodi olmaz, erille dişil olmazsa canlı varlıklar olmaz'"²⁵¹ Görüldüğü üzere Aristoteles sürekli bir birliğin olabilmesi için zıtların gerekli olduğunu söylemesi açısından Herakleitos ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Aristoteles'in *Ruh Üzerine* adlı eserinde ifade ettiği gibi ateş, devinen, başka şeyleri devindiren ve cisimsizliğe en çok yaklaşan en ince öğedir. Ayrıca ateş, psykhe ile yani yaşamın taşıyıcısıyla aynı şeydir.²⁵² Yine Aristoteles "*Ruh Üzerine*" adlı kitabında Herakleitos ile ilgili şunları söyler:

"Herakleitos da ruhu ilke olarak görür. Çünkü ona göre ruh, diğer nesnelere kendisinden oluşturulduğu gazdır. O şunu da ekler: Bu ilke daha cisimsiz olan şeydir ve sürekli akış halindedir; diğer yandan hareket ettirilen, hareket ettirilenle

²⁴⁹ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.445.

²⁵⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* 1155b4, Çev. Saffet Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2012.

²⁵¹ Aristoteles, *Eudemos'a Etik* 1235 a25, Çev. Saffet Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.

²⁵² Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılık*, s.473.

bilinir, çünkü filozofların çoğuna olduğu gibi, ona göre de bütün varlıklar hareket halindedir.”²⁵³

Bu pasaj, Miletos filozoflarından farklı olarak Herakleitos’un, daha az cismani bir ilke arayışında olduğu noktasında bir temel oluşturur. Herakleitos’un arkhesinin ateş olması bakımından, daha az maddi ilke olduğu düşünülmüştür. O tözler arasında en az cisimsel olandır ve sürekli akış halindedir.

Bu bölümü sonlandırırken genel olarak şunlar söylenebilir: Aristoteles *Metafizik* adlı eserinde kendi öğretisini ortaya koyarken yer yer Herakleitos’un kuramından söz eder ve her şeyin akar öğretisini sıkça vurgular. Platon’un akış ile ilgili yorumunu kabul eder. Ancak yorumcular tarafından Herakleitos’un karşıtların “aynı” olduğu düşüncesini yanlış yorumladığı iddia edilir.

²⁵³ Aristoteles, *Ruh Üzerine* 405 a25, s.33.

SONUÇ

Herakleitos'un logos ve devinim kavramları merkeze alınarak yapılan bu çalışmada varılan sonuç şu şekilde özetlenebilir. Birinci bölümde ele aldığımız *arkhe* kavramı Herakleitos ve Miletoslu filozoflar açısından farklılık göstermektedir. Antik Yunan dünyasında karşımıza çıkan üç ana problemten biri olan *arkhe*, Yunan düşüncesinde, bütün değişimlere karşı varlığını devam ettirebilen, ezeli ve ebedi olan, her şeyin ilk nedeni olarak kabul edilen şeydir. Aristoteles, *Metafizik* adlı eserinde, İyonya felsefesinin, varlığın temelinde olan şeyin, *arkhe*'nin aranışıyla anlam kazandığından söz eder.²⁵⁴ Herakleitos'un *arkhe* olarak belirlediği ateş ile Miletoslu filozofların *arkhelerinin* aynı işleve sahip olmadığını görmekteyiz. Ateşin kendisi maddi olmak ile birlikte aynı zamanda evrendeki sürekli değişimi ve düzenliliği betimleyen simgesel bir role de sahiptir. Bu bakımdan Miletoslu doğa filozoflarının *arkhelerine* nazaran, ateş daha soyut bir *arkhe* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ateş aynı zamanda evrendeki düzeni sağlayan bir etkiye sahiptir. Ancak bu sadece bir maddenin nesnel işlevi olarak gerçekleşmez, ateşin akılsal bir yönü de söz konusudur ve bu akılsal rol belli bir düzenliliği gözetir. Herakleitos akılsal olan bu ilkeye *logos* adını verir. Bu anlamda ateş ile logosun özdeş olduğu sonucuna varılır. Bu özdeşlik ile birlikte Herakleitos doğanın kendi kendini düzenlediğini ortaya koyar.

Ayrıca Herakleitos'un hangi fragmanlarda logostan söz ettiğini belirttik. Ve Herakleitos'un öğretisinde evrensel yasa olan logosu, meydana gelen her şeyin kendisine göre gerçekleştiği bir formül ya da evrensel bir yasa olarak tanımladık. Logos tanrısal bir akıldır ve kozmos kendi içerisinde düzenli, tutarlı bir bütünlük olarak bu tanrısal akla göre var olmaktadır. Genel olarak logos, kozmik ölçekte bir gerçeklik, ezeli ve ebedi olan, meydana gelen her şeyi düzenleyen tanrısal bir yasadır.

Herakleitos'un öğretisinde oluş ve değişim önemli bir yere sahiptir. Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. O, her şeyin her an değiştiği ve bir oluş içerisinde olduğunu belirtir, varlığı oluşa indirger. Herakleitos'un oluş ve değişime yönelmesindeki temel etken dış dünya ile ilgili edindiği izlenimlerdir. Çünkü insanların doğması ve ölmesi, mevsimlerin değişmesi gibi

²⁵⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 983a-25, s.86.

doğadaki pek çok değişken, filozofun öğretisini temellendirmesinde oldukça güçlü kanıtlar sunmaktadır. Fragmanlarda geçen ve filozof ile özdeşleştirilen ırmak söylemi bu doğal gözlemlerden kaynaklanmaktadır.²⁵⁵ Evet varlıklar her an değişir ancak bu değişim belirli bir ölçüye göre gerçekleşir. Bu ölçü hep aynı oranda hareket ederek düzenliliği sağlayan tanrısal ilke olan logosdur. Karşıtlar arasındaki savaş, oluşun sürekliliğini sağlamaktadır. Herakleitos metafizik, soyut ve rasyonel düzlemde karşıtların birliğinden söz eder. Yani iyi olmadan kötü, doğru olmadan yanlış varlığa gelemeyecektir. Görüldüğü gibi filozof karşıt olanları bir ve aynı şey olarak ele alır, karşıtların varlığa gelebilmeleri için ontolojik olarak birbirlerine bağımlı olduklarını düşünür. Karşıt olanların savaşı ile birlikte oluş, evrenin devamlılığını sağlar. Ancak bunların hepsinin üstünde var olan ölçüyle hareket eden logos vardır.

Herakleitos'un kendinden sonraki etkisi felsefe tarihi boyunca da devam eder. Tezimizin üçüncü bölümünden itibaren Herakleitos'un kendinden sonraki dönemdeki filozofların öğretilerindeki etkilerinden söz ettik. Sofistlerin, Platon'un, Aristoteles'in kuramlarının üzerinde akış öğretisinin etkisi görülür. Şöyle ki; mesela Protogaras'ın bigiyi ortadan kaldıran göreceli bakışı, insanın her şeyin ölçüsü olarak görmesiyle var olan şeylerin varlıklarının, var olmayan şeylerin de yokluklarının anlayışı veya Gorgias'ın hiçbir şeyin bilinmeyeceği bilinse bile kimseye aktarılamayacağı görüşüyle, varlığa meydan okuyan nihilist bir tavır sergilemesi, akış öğretisiyle bir şekilde ilişkilendirilir. Aynı şekilde Platon'un dış dünyadaki duyuşal nesnelere değil metafizik ideaların gerçek olduğunu iddia etmesi ve Aristoteles'in *Metafizik*'te söz ettiği "bir konuya bir yüklem aynı anda ve aynı yönden hem yüklenmesinin hem yüklenmemesinin olanaklı olmadığı"²⁵⁶ ifadesi çelişmezlik ilkesini tesis etmesi gibi yaklaşımlar akış öğretisinin yorumu ile ilişkilendirilir.²⁵⁷

Herakleitos'un "akış öğretisi" ve "karşıtların birliği öğretisi" mantık bilimine zemin hazırlamış, özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleriyle ilgili bazı tartışmaları gündeme getirmiştir. Akış öğretisi özdeşlik ilkesi ile ilgili problemleri, karşıtların birliği öğretisi ise çelişmezlik ilkesi ile ilgili problemleri ortaya çıkarır. Ancak Herakleitos, fragmanlarında genellikle sık sık örneklere başvurmakla birlikte, tümevarım veya

²⁵⁵ Yeşil, "Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Açısından Herakleitos'un Akış Öğretisi".

²⁵⁶ Aristoteles, *Metafizik* 1005b15-35, s.199-200.

²⁵⁷ Yeşil, "Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Açısından Herakleitos'un Akış Öğretisi".

tümdengelim yöntemi gibi mantıksal bir tarz kullanmaz. Herakleitos daha çok sembolik bir dil kullanır. Filozofun kullandığı sembolik dil ifadelerini tek bir anlam içinde sınırlamaya izin vermez. Onun kapalı ve gizemli üslubu pek çok felsefi tartışmaya kaynaklık eder. Herakleitos'un kuramında, iki temel unsurun gizli olduğu iddia edilebilir, bunlardan birincisi, henüz ontoloji ve epistemoloji ayrımının yapılmamış olmasıdır; ikincisi ise, henüz varlık ve nitelik ayrımının yapılmamış olmasıdır. Böylelikle birinci ayrımın netleşmemiş olması filozofun düşüncesinde kimi zaman varlığın kimi zaman da bilginin inkarı ile ilişkili farklı yorumlamalara kapı aralamaktadır. İkinci ayrımın netleşmemesi ise, iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin gibi nitelendirmelerin, kimi zaman, bir varlığa dair nitelendirmeler değil de, sanki birer varlık gibi ele alınmalarına zemin hazırlamaktadır. Bu iki farklı ayrımın sistematik yapısı ise Aristoteles tarafından biçimlendirilmektedir.²⁵⁸

Tezimiz boyunca Herakleitos ile ilgili olarak öncelleri ve ardılları olan filozoflardan farklı olarak özgün olan kuramına değinmeye çalıştık. Herakleitos'un modern dönemdeki filozoflar olan Nietzsche ve Hegel üzerinde de önemli bir etkisi olduğu görülür. Hegel, Herakleitos'un, eserine almamış olduğu hiçbir düşüncesi olmadığını söyler. Hegel'in panteizmi, evrensel oluş düşüncesi, tarih ve doğanın zıtlarla çatıştığı görüşü Herakleitos'un etkisi olarak karşımıza çıkar.²⁵⁹ Özellikle Nietzsche, Herakleitos'a duyduğu büyük hayranlığı şu ifadelerle belirtir: “Çünkü dünya, ebediyen hakikate muhtaçtır; öyleyse Herakleitos'a da muhtaçtır.”²⁶⁰

²⁵⁸ Yeşil, “*Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Açısından Herakleitos'un Akış Öğretisi*”.

²⁵⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*, s.112.

²⁶⁰ Nietzsche Friedrich, “*Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*” Say yayınları, İstanbul 2011, s.71.

KAYNAKÇA

- Aristoteles**, *Eudemos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Aristoteles**, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010.
- Aristoteles**, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Bilge Su Yayıncılık Ankara 2012.
- Aristoteles**, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, Ankara: Birleşik Yayınları, 2011.
- Aristoteles**, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul: Say Yayınları, 2007.
- Arslan**, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2: Sofistlerden Platon'a*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Arslan**, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995.
- Birand**, Kamıran, *İlk Çağ Felsefesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Burnet**, John, *Erken Yunan Felsefesi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea yayınevi, 2013.
- Cevizci**, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- Copleston**, Frederick, *Felsefe Tarihi Ön-Sokratikler Ve Sokrates*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2009.
- Copleston**, Frederick, *Felsefe Tarihi-Platon*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2009.
- Guthrie**, W.K.C., *Yunan Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi İlk Filozoflar Ve Pythagorasçılar*, Çev. Ergün Akça, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Guthrie**, W.K.C., *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- Herakleitos**, *Fragmanlar*, Çev. Samih Rifat, Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Herakleitos**, *Fragmanlar*, Çev. Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005
- Herakleitos**, *Fragmanlar*, Çev. Arzu Akgün, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016.
- Herakleitos**, *Kırık Taşlar*, Çev. Alova, İstanbul: Can Yayınları, 2012.
- Işıldak**, Meral, *Herakleitos ve Parmenides'te Varlık ve Oluş Sorunlarının İncelenmesi*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

- İbn Rüşd**, “*Metafizik Üzerine Büyük Şerh, Büyük Alfa Kitabı, C.1-10*”, çev. İlyas Altuner, Fatih Özkan, Hacı Kaya, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2, 2013.
- Kranz**, Walter, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Laertios**, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, Çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Nietzsche**, Friedrich, “*Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*”, Çev. Gürsel Aytaç, İstanbul: Say yayınları, 2011.
- Parmenides**, *Doğa Hakkında*, Çev.Y.Gurur Sev, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Platon**, *Devlet*, İş Bankası Kültür Yayınları, Çev: Sabahattin Eyuboğlu- M.Ali Cimcoz, 2002.
- Platon**, *Kratylos*, Çev.Furkan Akderin, Say Yayınları, 2015.
- Platon**, *Parmenides*, Çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 1996.
- Platon**, *Phaidon*, Çev. Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Platon**, *Sofist*, Çev. Cenap Karakaya, İletişim Yayınları, 2016.
- Platon**, *Theaitetos*, Çev. Birdal Akar, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2016.
- Serdar Uslu**, “Herakleitos”, *İlkçağ Felsefesi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012.
- Thilly**, Frank, *Felsefenin Öyküsü, 1.Cilt-Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, Ankara: İzdüşüm Yayınları.
- Weber**, Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.
- Yeşil**, Mustafa, “Mantık Biliminin Teşekkülü ile İlişkisi Açısından Herakleitos’un Akış Öğretisi”, *Researcher: Social Science Studies*, Cilt:5; Sayı:4, 2017.
- Yıldız Erdal** - Şar Güvenç, *Herakleitos’un Oyunu*, İstanbul: Dergah yayınları, 2014.
- Yılmaz**, İnal Gülay, *Herakleitos’un Doğa Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Zeller**, Eduard, *Greک Felsefe Tarihi*, Çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları, 2008.